

83.3(2=632.1)/972

Т 610 95

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

7-ЧИ КЛАССКА

ГОРНО-АЛТАЙСК * 1961

99224

8 ССАЛТ)
К 95

А. П. КУЧИЯК

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

7-чн КЛАССКА

ЭКИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

*Горно-Алтайский облоно
jöптөгөн*

99224 ✓
2
0

Горно-Алтайская Областная
• БИБЛИОТЕКА •

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1961

83.3(2=632.1/472

T610

СОВЕТСКИЙ ЛИТЕРАТУРА

Советский литературанын учуры.

«Бистинг литература—телекей үстүндеги бастыра албатылардын литературазынын эң јииди. Оныла коштой ол эң идейный, эң революционный литература» — деп, орус советский литература керегинде Советский государствонун ла Коммунистический партиянын ат-нерелү ишчизи Андрей Александрович Жданов айткан.

Ненинг учун советский литература телекей үстүндеги бастыра албатылардын литератураларынан эң идейный ла эң революционный литература болуп јат?

XIX чактын улу орус писательдери — Крылов, Пушкин, Гоголь, Тургенев, Некрасов, Толстой, Чехов ло ононг до өскөлөри бойынын албатызыла бек колбулу болуп, бойларынын бастыра кўчин албатызыча берген. Олор бойларынын мөңкүлик художественный произведениелеринде бистинг төрөлибистинг ле орус албатынын јадын-јүрүмин чындык көргүскөн.

Бу писательдердин эң артыктары төрөлин бастыра јүрегинен сүүп, дворяндардын ла капиталисттердин базынчыгынан айрылары учун тартыжуга миллиондор тоолу ишмекчи ле крестьян улусты кычыргандар.

XIX чактын орус писательдеринин советский литература ишмекчи ле крестьян албатыга тузазын јетирер јакшынак традиция энчиленген. Крыловтон, Пушкиннен, Лермонтовтон, Толстойдон, Тургеневтен, Некрасовтон, Чеховтон ло ононг до өскө

сөстин художниктеринен советский писательдер бойынын произведениелеринде јадын-јүрүмди чындык көргүзөринө ле бийик художественный мастерството үренгилеп јат.

Коммунистический партияга баштадып, бистинг төрөлибистинг албатылары күчтү, јендиртпес Советский государство төзөйлө, социализмди бүдүргөн, эмди коммунизмнин келер јаркында ойине барып јат.

Советский литературанын жүчи ле онын төс учуры — Коммунистический партиянын идеяларыла колбошканында ла миллиондор тоолу ишмекчи ле крестьян улустын энг бийик ле энг артык амадуларын көргүскенинде. Мынызы советский литератураны телекейде энг озочыл литература эдип јат.

Совет ороондо башка-башка национальностту улустар јайым ла тенг праволу болдылар.

Социализм албатынын јадын-јүрүмнинг материальный ла культурный кеми үзүк јок өзөринө сүрекей элбек аргалар ачкан. Ишкүчиле јаткандардын бастыра бөлүктеринин јадын-јүрүми онон ары јаранганы—јуунын кийининдеги өйлөрдө советский обществонын өзүмнинг јаан учурлу једими.

СССР-де кааннын Россиязындагыдый экономический сондоп калган ла политический праволоры јок национальный «јака јерлер» јок. СССР-де түнөй праволу союзный ла автономный республикалар, национальный областтар, райондор ло округтар бар. Олор бийик өзүмдү промышленностту ла јаан коллективный, социалистический јурт хозяйстволу. Азыйда базынчыкта јуртаган албатылардын культуразында эмди сүрекей јаан кубулталар болгон. Олордын азыйда бойынын бичиги јок то болгондоры эмди науканы ла техниканы өскүреринде туружып, бойынын байлык, национальный бүдүмдү, социалистический учурлу искусствозын ла литературазын төзөп алгандар.

Алтай албатынын культурный өзүмнинг бир јаан темдеги—алтай литературанын өзүми болуп јат. Алтай литературанын историязы алтай албатынын мындый јакшынак писательдеринин ады-јодыла колбулу: М. В. Чевалковло, Мундус-Эдоковло, Чагат-Строевле, П. В. Кучиякла. Бу писательдер алтай советский литературанын төзөөчилери болуп јат.

Алтай кычыраачыларды олор пьесала, куучынла, туујыла, повестье, басняла, үлгерле, онон до өскө литературный жанрларла элден озо таныштыргандар.

Олорго улу орус ла өскө дө карындаштык албатылардын писательдеринин творческий једимдери туза јетирген.

Советский литература, албатызыла терең колбулу болгоннан улам, миллиондор тоолу улустың ак-чек күүн-санаазын, советский патриотизмди, бастыра бойы беринип, социалистический төрөлин сүүрин көргүзет.

Бу мыны В. В. Маяковский сүреен терең ле художественный күчтү «Јакшы!» деп поэманың калганчы бажалыгында көргүзет. Б. Н. Полевой «Матвей Кузьминниң калганчы күни» деп куучынында Матвей Кузьминниң јалтанбазын, сүмелүзин, төрөли учун јүрүмине де килебей турушканын көргүзип јат.

Советский писательдердин эн јаан произведениелери советский кижиниң эн артык качественнорын көргүзет: онын совет төрөлин тың сүүгенин, онын советский улустың ырызы учун өткүрип турган тартыжузын ла онын мактулу ижин.

Советский писательдердин көп произведениелери бастыра озочыл кижиликтиң сүүген бичиктери боло берди, нениң учун дезе олар советский улустың улу ийде-жүчи керегинде чындыкты куучындайт.

Н. А. Островскийдиң «Болот канайда кадырыңган» деп бичиги — советский писательдердин андый произведениелериниң јаркынду темдеги.

Писательдер советский улустың ижин, общественный ла алдынан бойлорының јадын-јүрүмин бириктире көргүзип, байлык санаа-шүүлтелерлү, јаан художественный ийде-күчтү искусство төзөөр учурлу деп, партияның Төс Комитеди јакарат.

Олордын произведениелери советский улусты јаан творческий иштерге, коммунизмниң улу строителствозына көдүрер учурлу.

Советский писательдердин творческий өзүмине Коммунистический партия јаан ајару салат. Партия кажы ла писатель өссин деп кичееп, ого болужып, онын кажы ла јангы бийик произведениезин хозяйственный фронттың јаан јенүзиле тен көрөт.

Алтай писательдердин эн артык произведениелери јашөскүримди ончо буудактарды өткөдий омок эдип өскүрерге ле социализмди төзөп бүдүрерге тың болушкан.

Јер үстүндеги амыр-энчү учун тартыжуда бистинг орооныбыс јайым сүүген албатыларды башкарып јат, онын учун советский писательдердин произведениелеринде эки тема — коммунизм төзөөри ле амыр-энчү учун тартыжары — колбулу болуп јат.

Сурактар.

1. Советский писательдер Улу Октябрьский революцияның озогы литературадан неге үренгилеген?

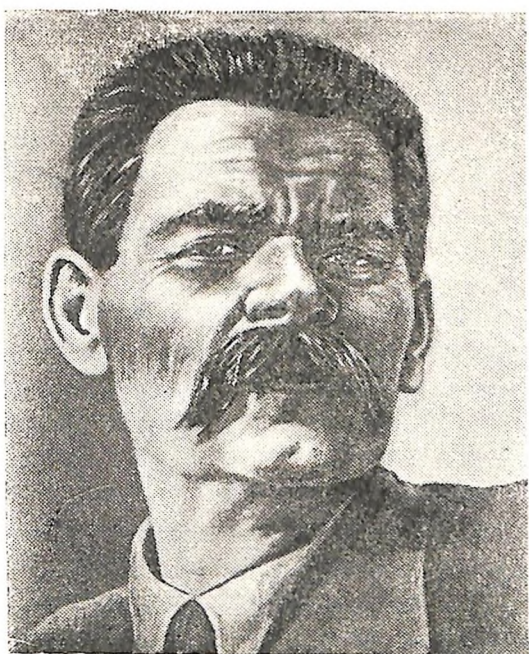
2. Советский литератураның төс учуры кандый?

3. Советский писательдердинг кандый эн артык произведениелерин билеригер?

4. Советский литератураның төс учуры произведениелерде канайда көргүзилген?

5. Алтай албатының литературазының төзөөчилери кемдер?

6. Советский писательдердинг эн артык произведениелери јниттерди неге үредет?

МАКСИМ ГОРЬКИЙ
(1868—1936)

Горький — пролетариаттың искусствозына жаан тузаын јетирген де, база да јетирер аргалу сүрекей жаан художественный талант.

В. И. Ленин, 1910 жыл.

Алексей Максимович Горький.

Алексей Максимович Горький—советский литератураның төзөөчизи. Ол бойының сүрекей бийик кеминде өткөн литературно-художественный творчествозыла, орус ла бастырателекейлик литературага јетирген салтарыла улу жаан писательдерле: Пушкинле, Гогольло, Толстойло база оной до өскө атту-чуулу классиктерле коштой турат. Је Горькийдин творчествозы олодың творчествозынан башка айалгада өскөн. Онын учун Горькийдин литературный ижининг учуры сырагай аңылу болуп јат.

А. М. Горький писатель болуп орус литературага XIX јүс-

жылдыктын учы жаар кирген. Бу өйдө Россияда каанның башкарузуна ла капитализмге удурлажа революционный тартыжуга орус ишмекчи класс көдүрилген. А. М. Горький бойының литературный ижин Россиядагы пролетариаттын революционный тартыжузыла чике, бек колбоштырган баштапкы улу писатель болуп жат. Ол ишкүчиле жаткан албатының ортозынаң чыккан, оның ортозында өскөн. Ол кичинекей ала албатызының шыралу жүрүмин, оның жаны, жайым жүрүм учун тартыжузын көрүп турган.

Улу орус писатель А. М. Горький, албатының чындык нажызы ла коммунизмнинг кереги учун тартыжаачы, жинт те тужунда жалтанбастан мынайда айткан:

«Мен жөпсинбес болуп амадап ак-жарыкта жүрүм...» Ол сөстөри оның эски жүрүмнинг эжилериле жөпсинер күүни жок болгонун көргүзөт. Чын да, А. М. Горькийдин бастыра жүрүми эски жанды — каан жанын — жаратпай турганын, ишмекчи классты ол жанта удурлажа тартыжарына ла жаңы социалистический стройды төзөөрине кычырып турганын көргүзөт.

Алексей Максимович Горький — бистинг орооныбыста пролетарский социалистический литературанын төзөөчизи. Онын творчествозы литературада жаңы өйди—революционный пролетариаттын художественный өзүминин өйин — ачкан деп айтса, жастыра болбос. Телекейлик литературада ишмекчи класстын капиталистический стройго удурлажа өткүргөн тартыжузын, жаңы социалистический стройдын жеггенин элден озо А. М. Горький көргүскөн. Шак мыны чокум темдектеп, В. И. Ленин Горький керегинде мынайда бичиген:

«...бойын бойының улу художественный произведениелериле, Россияның ла бастыра телекейдин ишмекчи движениезиле бек колбоп алган...» Качан В. И. Ленин ле А. М. Горький тушта-жарда, Владимир Ильич Горькийге мынайда айткан: «Слер бойыгардын художник талантыгарла Россияның ишмекчи движениезине—же жаңыс та Россияның эмес—сүрекей жаан болуш жетиргенигер».

А. М. Горький—сөстинг улу художниги. Ол бастыра бойының жүрүмин телекейди революция ажыра кубултары учун ла коммунизмди төзөөри учун тартыжуда өткүргөн.

1868 жылда 16 (28) мартта Нижний Новгородто (эмди город Горький) ишмекчи-столярдын билезинде А. М. Горький (Пешков) чыккан.

Алёша бала тужунда өскүс арткан, жаштаң ала бойы иштеп, курсагын азыранган. Ол магазинде айбыга жүретен уулчак болуп, пароходто казанчынын болушчызы болуп, театрда статист ле хорист болуп, калаш быжыраачы, дворник, садовник, грузчик болуп ла оноң до өскө жүзүн-жүүр иштер иштеп жүрген.

А. М. Горькийдинг творческий жолы өткөн жүсүлдьктынг учынаң ала башталган деп, өрө айдылган. Ол өйдө Алексей Максимович ишкүчиле жаткандардыг ырысту жүрүмн учун ла албатыны базынчыктап турган жаңды жоголторы учун туружар ийде-күч бедреген. Ол бойынын амадузын литературный произведениелериндеги романтический кеберлер ажыра көргүскен. Олордыг бирүзи Данко улусты караңуйдаг чыгарып аларына ла олордыг ырызына болуп бойынын жүрегин үзе тартала, жарыткыш чылап, бийик көдүрип, албатынынг жайымга баратаң жолын жарыткан.

Горький албатыны революционный тартыжуга кычырган. Албаты-жоннын салымы керегинде сананбай, революционный тартыжудан туура турган капиталисттерди, политический реакцияла эптежип турган мешан улусты Горький көрөр күүни жок болгон. «Шонкор керегинде кожон» деп произведениезинде Горький мешан улусты тенериге учуп чыгып болбос јескинчилү жыланныг кебериле тундеп көргүзеле, ол ок өйдө јалтанбас. јуучыл шонкорды көдүринилү мактайт. Шонкор тенериле учуп, өштүлерле калапту тартыжып өлгөн. Је онын тартыжузы темей артпаган. Горький онын өлтүми керегинде мынайда айдат: «Ол јалтанбас шонкор! Өштүлерле согужып, сен каныг төктиг... Је өй келер—изү каныгнынг кажы ла тамчызы караңуйда чедиргендий јарыыр, көп јалтанбас жүректерди јайым учун, јарык учун тартыжуга көдүрер!»

Революционный пролетариат удабас ла каанныг башкарузыла, капитализмле тартыжу-согушты баштаарын ажындыра сезип, оны сүүнчилү уткып, Горький бойынын «Буревестник керегинде кожон» деп јарлу произведениезинде мынайда бичиген:

— Јоткон! Удабас ла јоткон башталар! Онызы јалтанбас Буревестник чугулду кыйгырган талай үстүнде, јалкындар ортозыла сүүнип учат; онызы јенүниг үни јаныланат.

— Јоткон тыгыда табарзын!—деп кычырат.

Буревестник Россияда јаан јоткон—албатынынг революциязы болорын белгелеп, талай үстүнде кыйгырып учат.

1907 жылда кепке базылып чыккан «Эне» деп произведение-зинде А. М. Горький Россиянын ишмекчи клазынын революционный тартыжузын жаркынду ла чокум кеберлерле чындык көргүзип јат. Бу произведенииде революционный ишмекчи класстын озочыл улустарынын — Власовтордын, Ниловна-нын ла онын уулынын Павелдин, јакшынак кеберлерин көргүскен. Олор албаты-јонло јуук кобулу болуп, јуук келер өйдө болотон социалистический революциянын јенгерине терен бүдүп турган улус. Горькийдин «Эне» деп произведениезин Владимир Ильич «сыраңай ла бойынын өйинде чыккан бичик» деп темдектеп, бийик баалап айткан: «Бу бичик керектү, көп ишмекчилер революционный движениеде јакшы онгонбой турушкандар, эмди олор «Энени» бойларына јаан тузалу кычырарлар». Чындап та, Горькийдин «Эне» деп повезинег көп тоолу ишмекчилер революционный тартыжуга үренгендер.

А. М. Горький социалистический реализмнин төзөөчизи болуп јат. Ол ишкүчиле јаткан албатынын јакшынак кеберлерин, олордын иштеңкейин ле турумкайын, кезер кептү ийде-күчин кееркеде јурап, јылу сөстөрлө бичиген.

Ороондо не болуп турганын, улустын јадын-јүрүми кандый болуп турганын билип аларга, Горький јаантайын Россияла јойу јоруктап, јүзүн-башка улусла — студенттерле, ишмекчилерле, крестьяндарла туштажып, куучындажып, олордын ижин литература ажыра көргүзетен.

А. М. Горькийдин улу писатель болуп өзөрине Пушкиннин, Толстойдын, Бальзактын, Шекспирдин ле оног до өскө писательдердин произведениелерин ле Карл Маркстын, Лениннин улу бичиктерин кычырып үренгени көп туза јетирген. Бичиктердег ол кандый ла улустын јүрүмиле танышкан. Ол бичиктер Горькийдин энг артык најылары болуп, кандый ла кыйынду, уур, једикпестү јүрүминде болушкан. Бичиктер А. М. Горькийдин школы ла университеттери болгон, бичиктерди көп кычырып, ол телекейде сүреен јаан үредүлү улустын бирүзи боло берген.

Социалистический революция јенген кийининде А. М. Горький социалистический строительстводо эрчимдү турушкан. Горький Советский писательдердин союзынын ижин башкарып, јиит поэттерди ле писательдерди воспитывать эдип ле бир канча журналдар редактировать эдип, јаан государственный иштер бүдүрип турган.

Бу ок јылдарда Горький сүрекей јакшы романдар, пьеса-

лар бичиген. База ол Ленин керегинде, Толстойды ла оноң до өскө писательдерди эске алынган куучындар, публицистический ле литературно-критический статьялар бичиген.

Алексей Максимович Горький 1936 жылда 18 июньда өлгөн. Бастыра телекейде миллиондор тоолу улустар улу кижии өлгөнине сүреен кородогондор.

А. М. Горький бойының жүрүмүнің калганчы күндерине жетири кижиликтинг озочыл ийде-күчтерин бириктирери учун тартыжып, жуу баштаарга тургандарды кезем критикалап турган. 1903—1936 жылдарда бичиген статьяларында ишкүчиле жаткандарды жаңы жуу баштаарга турган империалистический агрессорлорго удурлажыгар деп кычырган кычырузы. Эмди де жаан учурлу болуп жат.

А. М. Горький жаңы, советский литератураның төзөөчизи болуп тура, бистинг ороонның көп тоолу жүзүн-башка нацияларлу албатылардың литературазын өскүрерине, ол тоодо бистинг алтай албатының литературазының өзүмине сүрекей жаан тузанын ла болужын жетирген.

Улу орус пролетарский писательдинг произведениелери бистинг ороондо 76 башка тилге 2377 катап кепке базылып чыккан. Ол тоодо бистинг алтай тилге база көп произведениелери көчүрилген: «Эне», «Бала тужы», «Улуста жүргени», «Менин университеттерим» деп повестьтери ле көп тоолу куучындары кепке базылып чыккан.

А. М. Горький — телекей үстүндеги бастыра албатылардың сүүген писатели.

Сурактар ла жакылталар.

1. Ненин учун А. М. Горькийди советский литератураның төзөөчизи деп айдадыс?

2. «Мен жөпсинбес болуп амадап ак-жарыкта жүрүм» деген сөстөрдүн учурын жартап беригер. Неле жөпсинбегенин темдектегер.

3. А. М. Горькийдинг творчествозы литературада кандый өйди ачты? Шак мыны темдектеп, В. И. Ленин нени айтты?

4. А. М. Горький кайда, качан, кандый биледе чыккан?

5. А. М. Горькийдинг творческий жолы качан башталды? Ол кандый произведениелериле темдектелген?

6. Горькийдинг «Эне» деп произведениези керегинде В. И. Лениннинг айтканын жартап куучындап беригер.

7. Сүреен жаан үредүлү улустын бирүзи болорго А. М. Горькийге не болушты?

8. Социалистический строительство А. М. Горький болужын канайда жетирди?

9. А. М. Горький качан жада калды?

10. А. М. Горькийдинг творчествозының учуры кандый?

Бала тужы.

(Үзүктөр.)

I

Јаашту күн, сөөк салатан јердинг ээн толугы; мен адам-нынг сөөгин салган оро јаар көрүп, јапшынчак балкашту јердинг јылбыркай төстөгинде турдым; оронын түбинде көп суу, бакалар да бар эмтир, — эки бака межиктинг сары какпагына чыгып калтыр.

Сөөк салган јерде мен, јаанам, сууга өдүп калган будочник база колында күректү эки чугулчы эр кижиге турдыс. Ончобыска, јинји ошкош, оогош, јылу јааш жаап турды.

— Көмүгөр, — будочник туура барып јада айтты.

Јаанам бажындагы платтынг учына јүзин јажырала, ыйлай берди. Эр улустар энчейеле, межиктинг үстүне тобракты меңдештү чачкылай бердилер, суу мачылдай берди; бакалар межиктег түжүрө калыгылайла, оронын стенизи јаар ууландылар, оларды јердинг болчок балкаштары оронын түби јаар јыга соккылап турды.

— Лёня, туура бар — деп, мени јаанам ийинимнен тудуп айтты; мен онынг колынынг алдынанг чүпчыла бердим, барар күүним јок болды.

— Бу сен, кудај, — јаанам меге бе эмезе кудајга ба кому-дады, онынг сонгында бажын төмөн эдип алала, узак турды; оро јерле теңдејип клеетти, јаанам дезе эмдиге ле турганча.

Эр улус күрекле јерди тыгыда тактап турдылар; салкын согордо, јааш токтој берди. Јаанам менинг колымнанг тудуп ала-ла, ыраакта көп кара кресттердинг ортозындагы церкве јаар апарды.

— Сен не ыйлабай турун? — чеденненг чыгып аларыста, ол айтты. — Ыйлагаң болзон!

— Ыйлаар күүним келбейт — деп, мен айттым.

— Је күүниңг келбей турган болзо, керек јок — деп, ол араа-йын айты.

Бу бастыразы кайкамчылу болды: мен каа-јаа ла ыйлап туратам, је оорынкайдаң эмес, јангыс ла тарынганыманг, менинг көзимниңг јажына адам јаантайын каткырып туратан, энем дезе кыйгыратан:

— Ыйлаарым деп сананба!

Онын кийининде бис кара-кызыл туралардын ортозыла сүрекей балкаштү жалбак оромло абралу жортып отурдыс; мен жаанамнан сурадым:

— Бакалар чыгып болбос по?

— Жок, эмди чыгып болбос — деп, жаанам жарузын берди.—
Кудай олорло!..

Пароход... мачылдап, чарчалып турды, каютанын көзнөгү, күн чилеп, күйүп турды. Жаанам менин жаныма отуруп алган, нени де шымыранып, жүзүн чырчыйтып, чачын тарап турды...

Ол куучындаганда, сөсти канайда да аңгылу кожондоп айдып тургандый айдатан, олор, эрке, өңжүк, жулукту чечектер чилеп, менин сагыжыма белен киретен. Качан ол күлүмзиренгенде, онын көзининг вишнядый кара чогы жаанап, айдып та болбос жакшынак жаркындалып, база ак, бек тиштери сүүнчилү көрүнүп турды, жаагынын кара терезинде тоозы жок көп чырыштар да болзо, жүзи бастыразы иит тужундагыдый апагаш болды. Оны бажы кызыл, жаан үйттү бешпек тумчугы сүрекей үрөп турган. Ол мөнгүнле чүмдеген кара таңкысалгыштаң тазымай чыгарып, жытап турды. Ол бастыра бойы—каразымак, же өзөгиген—көс өткүрө—өчүрүп болбос, сүүнчилү ле жылу жарыкла жарып турды. Ол коркойо кенеп калгандый, энчек, сүрекей эттүканду да болзо, жаан кiske ошкош, жеңил де, эптү де базып жүрдү, — ол база жалакай, аң ошкош, жымжак та болды.

Жаанам келгелек тушта, мени карануйда жажырып, уйуктадып салгандый болгом, же ол келип, мени ак-жарыкка чыгарала, учы-бажы жок узун учукла айландыра турган немелерди бастыразын буулап, жүзүн-жүүр өңдү кружева түүп салгандый болды, ол ло тарыйын ол меге бастыра жүрүмиме нөкөр болуп, менин жүрегиме сырагай ла жуук, сырагай ла баалу кижиболо берди,—бу онын телекейди бастыра жүрегинен сүүгени мени уур жүрүм-жадынга бек ийде-күчиле тыгыдала, байгызып салды.

Төртөн жыл мынан озо пароходтор араай барып туратан, бис Нижнийге жетире сүрекей узак өйгө барганыс, ар-бүткеннинг жаражын көргөн бу баштапкы күндерди мен эске жакшы алынып турум.

Жакшы айас күн болды; жаанам ла мен эртен турадаң энгирге жетире, айас тегерининг алдында, Волганын күсле алтындалып, торколо чүмделгендий жараттарынын ортозында палубада турдыс. Ак-сары пароход баржаны узун армакчыла сүүртеп

алган көк-боро сууны өрө мачылдадып, мендебей барып жатты. Баржа бастыра бойы боро болгон. Волганын үстүлө күн билдирбезинен барып жатты; кажы ла час сайын айландыра жаңы немелер көрүнип, бастыразы кубулып турды; жажыл кырлар жердин бай кийимине жазаган көбү жуурмаштый болды; сууны жакалай турган городтор ло деремнелер ыраактан жүзүн-жүүр прятниктердий көрүнип турдылар, күски алтын жалбырак сууда агып турды.

— Кандый жакшы, сен көрзөн! — деп, жаанам борттон бортко кечире басып, минут сайын айдып, бойы сүйүнип, көзи десе жаанап турды.

Суунын жарады жаар ол айкап турала, мени тудуш ла ундып салат: колын тōжине жаба тудуп алган, борттын жанында туруп алала, күлүмзиренип, унчукпай турат, көзинде десе жаш мөлтүрейт. Мен онын чечектелген адымду кара юбказынанг силкий тарттым.

— Ась?—ол чочый беретен.—Мен үргүлөй береле, түш түженген ошкожым.

— Не керегинде ыйлап турун?

— Онызы, көөркий, сүйүнгиме ле карыганыма — деп, ол күлүмзиренип айтты. — Мен карып калган инем, жайды-жасты өткүрип, алтан жаштанг өдө бердим.

Тазымайын жытап алала, меге кандый да ак санаалу тонокчылдар керегинде, агару улустар керегинде, жүзүн-жүүр андар ла көрмөстөр керегинде саг башка куучындар айдарын баштайт.

Ол менин жүзим жаар бөкөйип, көзимди тазырайган көзиле айкап, мени көдүрип турар күчти жүрегиме уруп тургандый, чөрчөкти араай, жажытту айдат. Куучындаганда, кожондоп тургандый, куучыны там ла узаган сайын сөстөри эптү, жакшы болуп угулат. Оны угуп отураарга сүрекей жилбүлү болгон. Мен угуп тура — сурап туратам:

— База!

— База мынайда болгон: печкенин алдында туранын ээзи — карган өбөгөн бойынын таманын лапшага кададала, жайканып, калактап отурды: «Ой, чычканактар, оорынкай, ой, чычканактар, чыдажып болбой турум!»

Жаанам будын өрө көдүреле, оны колыла кабыра тудуп, кол бажына жайкап, онын бойына оорынкайдый, жүзин каткымчылу чырчыйтып турат.

Јаан сагалду јакшынак матростор оны курчай тургулап алган, уккулап, каткырыжып, оны мактагылап ла база сурап турдылар:

— Је, јаанак, база нени-нени куучындазаар!

Онын согында айдыжатан:

— Бисле кожо барып ажаналык!

II

Аайы-бажы јок, сөстөрлө айдып та болбос санг башка уур јадын-јүрүм башталала, сүрекей коркушту түрген өдүп турды. Бу јүрүм сүрекей санаалу кижинин јакшы айдып салган коркушту чөрчөгиндий менин санаама кирет. Өткөнин эмди эске алынгамда, мен бойым да ончозы шак анайда болгонына јүк арайдаг бүдүп турадым, көп немени јаратпай, јайладып салгадый,—«санаазы јок уктулардын» караңуй јүрүми тог өткүре кату болгон.

Је чындык килемјидег бийик, мен бойым керегинде айдын турган эмезим, тегин орус кижинин алдындагы ла эмдиги күнге јетире базындырып јаткан јүрүмин айландыра сананган санаам керегинде айдып турадым.

Таадамнын туразы бойы-бойлорына удурлашту өчлө толуп калган болды, јаан-улустардаг болгой, керек дезе јаш та балдар өштөжип туратандар. Энемнин карындаштары адазынаг јөбжө үлежерге, јалтаныш јоктог сурагылап турарда, энем шак ла ол күндерде келген деп, согында јаанамнын куучындарынаг мен билгем. Энемнин кенетийин келгени олордын энчи үлөжип, адазынаг айрылар күүндерин там ла тыгытты. Энем таадамнаг сурабай, бойынын санаазыла кижиге барган учун, ол ого берилетен энчини бербей салган. Таайларым ол энчини бойлоры үлешкилеп аларга санангандар. Энем эмди энчи сураар болор деп, олар коркыгылап тургандар. Олор кемге городто, кемге Ока суунын ол јанында, Кунавино јуртта, мастерской ачар керегинде керишкенинег бери удаган.

Бис келген кийининде удаган јокто, кухняда түште ажанып отуларыбыста, кериш башталды: таайларым бут бажына кенетийин тура јүгүргилейле, столды ажыра бөкөйип, таадама тиштерин ийт чилеп ырсайтып алган, силкинижип, улыжып, ыркыраныжып турдылар, таадам дезе столды калбакла токулдадып, бастыра бойы кызара берген, пөтүк чилеп, үнгүр кыйгырды:

— Јер сайын тоскуарым!

Јаанам чырайын, оорып тургандый, чырчыйтып айтты:

— Адазы, ологро бастыра немелерди берип ийсенг, амыр болор, берип ий!

— Тым, болужаачы! — Көзи суркурап таадам кыйгырды, андый кичинек бойынча, онын ол кире тыг кыйгырганы кайкамчылу болды.

Энем столдон турала, көзнөк жаар меңдебей базып барала, ары көрүп турды.

Михаил таайым кенетийин талайып келеле, карындажынын жүзине согуп ийди, онызы огуруп ийеле, оныла тутпактажа берди, экилези кыркылдажып, онтогылап, керижип, полго тогологылай бердилер.

Балдар ыйлашкылады; барлу Наталья жеңем кенетийин кыйгырып ийди; менинг энем оны кучактай тудуп алган кайдаар да апарды; бала алаачы омок, чоокыр жүстү Евгения кухнядан балдарды чыгара сүрүп турды; отургуштар антарылып турды; мастердин болушчызы болуп турган јинт жарынак Цыганак Михаил таайымнын үстүнө айра минип алды; мастер болуп турган кара очкалу, тас башту, јаан сагалду Григорий Иванович десе таайымнын колын коларткышла манзаарбай күлин турды.

Таайым мойынын узада чөйип, суйук кара сагалыла полды јыжып, коркушту кыркылдап јатты, таадам десе столды айландыра жүгүрип, ачымчылу кыйгырып турды:

— Карындаштар, а? Јагыс каннаг бүткендер! Эх, слер-р...

Мен коркыйла, кериш башталардан озо печкеге чыгып алган болгом, анаг Јаков таайымнын јара соктырткан жүзиндеги канды јес колјунгуштагы суула јаанам канайда јунуп турганын коркушту кайкап көрүп отурдым; ол ыйлап, будыла јерди тизиреде тееп турды, јаанам десе јоон үниле айдып турды:

— Шилемирлер, аң ошкош уткулар, ондонзогор!

Таадам јыртылып калган чамчазынын ийинин өрө тартып, јаанама кыйгырып турды:

— Көрмөс, казыр андый немелерди не чыгарган?

Јаков таайым јүре берерде, јаанам коркушту сыктап, толук жаар барды:

— Агару кудайдын энеси, менинг балдарымнын санаазын кирдир!

Таадам јаанам жаар тууразынан бурулып турала, ончо не-

99224

мелерин төгүп, антара тартып салган стол жаар көрүп, араай айтты:

— Сен, энези, олордын кийининен аяктап тур, оной башка озор Варваранын да ал сагыжын чыгарардан маат жок...

— Же болор, кудай сениле! Чамчанды чупчызан, мен көктөп берейин...

Жаанам онын бажын алаканыла жаба тудуп, мандайынан окшоды; таадам сыны жаанамнан жабыс учун, онын ийинине жүзиле түртүлди.

— Энези, байла, балдарды айрырга келижер...

— Керек, адазы, керек!

Озор узак куучындаштылар: озо баштап эптү, жакшы, сонында дезе, таадам, согужарга турган пөтүк чилеп, будыла полды жыжып, сабарыла жаанамды кезедип, тын шымыранып турды:

— Мен сени билерим, сен озорды артык сүүп жадын! Сенин Мишкан — монах, Яшка дезе уурчы, жошкын! Озор менин жөөжөмди ончозын аракыдап, тегин жерге тудуп саларлар...

Печкенин үстүнө эби жок эбирилеле, мен уютты антарып ийдим: печкеге чыгатын тепкиштерге ол тийип, аайы-бажы жок табыштанып, жайынтылу көнөккө түже берди.

Таадам тепкишке чыгара калыйла, мени түжүрө тартып, мени баштапкы ла катап көргөндий болуп, аяктап көрүп турды.

— Сени печкеге кем отургусты? Энег бе?

— Мен бойым.

— Төгүндөп жадын.

— Жок, бойым. Мен коркыгам.

Алаканыла мандайыма араай соголо, ол мени ийде салып ийди.

— Бастыра бойы адазындый! Кедери бар...

Кухнядан качып барарына мен сүүнгөм.

Таадам менин кийинимнен санаалу, курч, көк жөзиле аяктап турганын мен билип, оной коркып туратам. Кижини өртөп тургандый көстөнг менин жаантайын жажынар күүним келип туратаны санаама кирет. Таадам чукулчы деп меге бодолып туратан: ол кандый ла кижини чукулдандырага кичеенип, шоодып, өчөштирип, бастыразыла өөркөгөндий куучындажатын.

— Эх, слер-лер-р! — деп, ол тудуш ла кыйгыратан: «р-р» деп чөйө тарткан табыш мени жаантайын эриктирер, сооксындаар күүнге тартатан.

Амыраар часта, энгирдеги чайлайтан ойинде, мастерскойдон кухняга арыгылап калган, сандалла¹ будукталып, купороско күйгүлөп калган колду, каагыла чачтарын танып алган, басты-разы кухняда толуктагы кудайдын каразымак сүрлерине түнөй таадам, таайларым ла ишчилер келер тушта, шак бу жеткерлү час тужунда, таадам меге одоштой отурала, балдарынын өскө балдарыла куучындашпай, оморды күйүндирип, менле көп куучындажып туратан. Ол жакшынак, жуунак бүдүлү болгон. Онын торколо көктөгөн атласный жиледининг эскизи једип калган болгон, сыйсаданг эткен чамчазы уужалган, штанынын тизезинде јаан јамачылар көрүнип турган. Је андый да болзо, пиджактар, манишкалар кийип, торко косынкалар мойынына ороп алган уулдарынаг ол ару да, јараш та кийинип алгандый көрүнөтен.

Бис келген кийининде бир канча күндөр өдөрдө, ол мени молитвага үрөттө. Өскө балдар ончозы менен јаан болуп, Успенский церквининг дьячогында² үрөнгилөп турган эмитир; ол церквининг алтын баштары туранын көзнөгинен көрүнип туратан болгон.

Јобош, коркынчак, баланын чырайындый чырайлу, сүрекеј жарык көстү Наталья јенем мени үредип туратан. Онын көзинен өткүрө бажынын кийининдеги немелерди ончозын көрүп ийгөдий деп билдиретен.

Мен көзимди типилдетпей, онын көзинен көс албай, узак көрүп турарын сүйөтөм; ол көзин сыкыйтала, ары-бери көрүп, араай сурайтан:

— Је, пожалуйста, айтсан: «Тенгеридеги адабыс...»

— «Јако же» дегени не? — деп, мен сурагамда, ол коркынчылу ајыктанала, ајдатан:

— Сен сураба, ол коомой! Тегин ле менин кийинимнен «Бистинг адабыс...» деп айтсан... је?

Сураганы ненин учун коомой болгоны мени токунатпай турган. «Јако же» деген сөс јажыт учурлу болгон, мен оны биллип аларга, өнөтийин јүзүн-јүүрлөп өскөртип ајдатам:

— «Јаков же», «ја в коже...»

Кугарып калган јенем куучындабай, тудуш ла үзүлип турар үниле ајдатан:

— Јок, сен тегин ле «јако же» деп айтсан.

¹ С а н д а л — будуктайтан неме.

² Д љ а ч о к — церквининг ишчизи.

Je ол бойы да, онын бастыра сөстөри де тегин эмес болгон. Бу мени молитва билип аларына аршамыктап, ачындырып туратан.

Бир катап таадам сурады:

Je, Олешка, бүгүн нени эттин? Ойногон! Магдайыгнын кө-
гинен көрүп жадым. Көктү болорына жаан сагыш керек эмес!
«Бистин адабысты» үренип алдын ба?

Jeгем араай айтты:

— Эске ол коомой алынып жат.

Таадам сары кабактарын сүүнчилү өрөкөдүреле, күлүмзиренди:

— Андый болзо, сойор керек.

Менен катап ла сурады:

— Сени адан сойды ба?

Онын не керегинде куучындап турганын мен аайлап бол-
бой, унчукпай туруп калдым, энем дезе айтты:

— Jок, оны Максим сокпойтон, меге де соктыртпай, токто-
дып салган.

— Ненин учун?

— Согушла үредип албазын деп, айдып туратан.

— Ол, өлүп калган Максим, көдүрө керектерде тенек бол-
гон, кудай килинчегимди таштазын! — деп, таадам ачынып,
жап-жарт айдып ийди.

Онын сөстөри мени тарындырды. Ол тарынганымды билип
ийди.

— Сен эрдинди не бүртейтип алган? Көрзөн...

Бажындагы мөнгүн-сары чачын түзеде сыймайла, ол кожуп
айтты:

— Мен дезе субботто Сашаны оймок учун сойорым.

— Канайып сойотон? — деп, мен сурадым.

Ончозы каткырыштылар, таадам дезе айтты:

— Сакуп ал, көрбөринг.

Мен бойымда сананып турдым: сойор дегени — малдын те-
резин сойгоны болор, чыбыктаар ла согор дегени, байла, жагыс
ла учур болор. Улус атты, ийтти, кискени согуп туратан; Астра-
ханьда дезе будочниктер персияндарды согуп туратандар, —
оны мен көргөм. Je кичинек балдарды анайып сокконын мен
качан да көрбөгөм, мында таайларым. бойының балдарынын
магдайына ол эмезе житкезине черткилеп туратандар, — балдар
жагыс ла оорынкайлада соктырткан жерлерин тырмагылап, ого
керексинбейтендер.

— Оорынкай ба? — деп, мен олордон канча ла катап сурап туратам.

Олор каруузын жаантайын омок беретендер:

— Жок, эмеш те оорынкай эмес!

Оймок керегинде табышту историяны мен билгем. Энгир-гери таайларым ла мастер будуктап салган кыска бөстөрдү бириктире «штуктайла», ого картоннон эткен ярлыктар жаба көктөп отургандар. Көзи жарымдай жетпес Григорий ле Михаил таайым кокурлап ойноорго, тогус жашту жеенин мастердин оймогын свечининг одына кызытсын деп жакарган. Саша свечининг бажындагы когын алып саларга, оймокты кыскашка тиштедип, оны сүрекей изү эдип кызыдала, печкенин кийинине жажына берди, же бу ла өйдө таадам келип, иштенерге отурала, кызыдып салган оймокко сабарын бойы сугуп ийди.

Кухняда табыш чыгарда, жүгүрүп келеле, көрзөм: таадам өртөдип алган сабарыла кулагынан тудуп алган каткымчылу секирип, кыйгырып турды:

— Кемнинг ижи, бусурмандар!

Михаил таайым столдын үсти жаар бөкөйип алала, сабарыла оймокты тоголодып, оны үрүп турды; мастер амырынча көктөнип отурды, онын бажынын тас јеринде көлөткөлөр секирижип турды; Яков таайым жүгүрүп келеле, печкенин кийинине жажынып, анда араай каткырып турды; жаанам картошко јыжатан темирге чий картошко јыжып турды.

— Мыны Яковтын Сашказы эткен — деп, Михаил таайым кенетийин айтты.

— Төгүндеп јадын! — Яков печкенин кийининен чыгара калып келеле, кыйгырып ийди.

Кайда да толукта дезе онын уулчагы ыйлап, кыйгырып турды:

— Ада, ого бүтпө. Ол мени үреткен!

Таайларым керишкилей бердилер. Таадам ол ло тарый токтоп, јыжып салган картошконы сабарына салып алала, мени бойыла кожо алып, унчукпай жүре берди.

Михаил таайым бурулу деп, ончозы куучындашкылап турдылар. Чайлап отурарыбыста, оны эмди согор бо айса сойор бо деп, мен таадамнан сурадым.

— Керек эди, — таадам мен жаар кылчас эдип көрөлө, арбанды.

Михаил таайым столды јудруктайла, энеме кыйгырды:

— Варвара, бойыңның күчүңди токтот, оңог башка мен оның бажын үзүп саларым.

— Тийип көрзөң — деп, энем айтты.

Андагы улустар ончозы унчугышпадылар.

Энем канайда да кыска сөстөр айдарын билип, бойынаг улусты туура ийдип тургандый болгон, оның учун олар унчу-гышпай баратандар.

Энемиенг ончолоры коркып турганы меге јарт болгон, керек дезе таадам да өскөлөрине көрө оныла араай куучындажып туратан. Бу меге эптү, јакшы болгон учун, мен көкүп, карындаштарыма мактанып туратам:

— Менинг энем ончолорынаг күчтү!

Олар мойношпойтондор.

Је суббот күнде болгон керек мени энемиенг ыратты.

Субботко јетире мен база бурулу болуп калдым.

Бөстөрдиг өгин јаан улустар канайда эптү кубулткылап турганы мени сүрекеј сонуркатты: сары өңдү бөстөрдиг алаала, оны кара өңдү сууга сукканда, бөстөр дезе өткүн көк өңдү боло берет, боро өңдүзин сары сууга чайбаарда, ол кыскылтым өңдү боло берет. Эдиг турганы күч эмес те болзо, је јарт эмес.

Менинг кандый бир неме будуктаар күүним келди, мен ол керегинде Јовтыг Сашказына, кату уулчакка, айттым: ол јаандардыг көзине јаантайын иле көрүнип, бастыразыла уккур болорына белен болотон, јаан улустар оны уккур ла санаалу учун мактап туратандар, је таадам Саша јаар кыйазынаг көрүп, айдатан:

— Эх, јылбындууш!

Рактыг көзиндий тосток көстү, кара бүдүмдү Јовтыг каткак Сашказы сөстөргө туктурылып, мендеп, араай куучындайтан, кайдаар да качып јажынарга тургандый јаантайын билдиртпезиненг ајыктанатан. Оның көзининг кара чогы кыймыктанбайтан, је качан ол чугулданганда, көзининг агыла кожо јылыжатан.

Мен оны көрөр дө күүним јок болгон. Эрикчеен көстү база јакшы күлүмзиреништү, энезине сүрекеј түңей Михаилдинг јобош Саша деп уулчагы меге көдүрезиненг артык јараган. Оның тиштери јараш эмес болгон, олар үстүги ээгинде эки катай өзүп, оозынаг көрүңгилеп туратандар. Тиштериле ол сүрекеј берижетен, тудуш ла сабарларын оозына сугуп, кийининдеги

түп тиштерин чупча тартарга, жайкап жүрөтөн; ол тиштерин кандый ла қижиге тудуп көрөргө берип туратан. Же мен оноң кижиге јилбиркеп көргөдй база нени де таппадым. Улус көп турада ол жаңыскан јадарын, јарымдай карануй толукта, энгирде дезе көзнөктө отуарын сүүйтөн. Көзнөктин алдына ого коштой јуук отурып алала, энгирдеги кызыл тегериде, Успенский храмның (церквининг) алтын баштарын айландыра кара таандар канайда учкулап, өрө бийик көдүрилип, төмөн түшкүлөп, тегерини кенетийин карарта бектеп ийеле, кайдаар да учкулай берип турганын ајыктап, бүдүн частын туркунына унчукпай отуарга јакшы болгон. Качан мыны көрүп отурзан, не де керегинде куучындаар күүннн келбес, көксинге эрикчеен толуп турар.

Яков таайымның Сашазы, јаан улустар чылап, не ле неме керегинде төп куучындап туратан. Менин бөс будычы болорго күүнзеп турганымды билеле, байрам тужунда јайатан ак скатертьти шкафтаң алып, оны көк өңдү эдип буды деп, мени јөптөди.

— Ак неме бастыразынаң јенгил будукталар, мен билерим! — ол сүрекей чыныркап айтты.

Мен уур скатертьти шкафтаң алала, оны тудунганча дворго чыгара жүгүрдим, је качан оның кырын өткүн көк өңдү бөс јаткан чанга сугарымда, меге кайдаң да Цыганак калып келди, скатертьти ушта согуп алала, оны јалбак алаканыла суксара тудуп, сенектин ары јанында менин эдип турган ижимди ајыктап турган карындажыма кыйгырды:

— Јаанакты капшай кычыр!

Семтер, кара чачту бажын кезедүлү јайкап, меге айтты:

— Је, мының учун сеге болор ло!

Јаанам жүгүрип келеле, меге каткымчылу чуғулданып, калактап, ыйлап та ийди:

— Ах, пермяк, тусту кулак! Сени өрө көдүрип, таштайтан болзо! — Оның кийининде Цыганакты мекелеп турды:

— Сен, Ваня, таадакка айтпа! Мен керекти јажырып салайын; айса, канайда-канайда өдө берер...

Ванька сууланган колдорын жүзүн-јүүр будукту переднигине арчып, санааркап айтты:

— Меге не? Мен айтпазым, көрүгер, Саша коптонып ийбезин!

— Мен ого эки акча берерим — деп, јаанам мени тура жаар апарып жадала, айтты.

Суббот күн, кудайга мўргүүрденг озо, мени кем де кухняга экедди; анда табыш жок, карануй болды. Комнатанын ла сенектин эжиктери жабылу болгон, көзнөктүн ары жанында дезе күски эгирдинг бүрүңкүйи ле оок жааштын табыжы санаама кирет. Печкенин кара оозынын алдында жалбак скамейкада Цыганак, бойына түңей эмес, ачынып калган отурды; таадам толуктагы лоханынын жанында туруп алган суулу көнөктөн узун чыбыктар талдап, оларды жергелей салып кемжийле, кейди талайып сыгырта согуп турды. Жаанам кайда да карануйда туруп алган, тазымайын тын жытап, арбанып турды:

— Сүүнединг, кыйынчы...

Яковтын Сашказы кухнянын ортозында отургушта отуруп алган, јудругыла көзин јыжып, бойынын үниле эмес, карган баскын кижичилеп, чөйилте айтты:

— Кудайдын учун јаманымды таштагар...

Михаил таайымнын балдары, уулчагы ла кызычагы, ийндерин түңей тудуп алган отургуштын кийини жанында кыймыктанбай турдылар.

— Чыбыктап алала, јаманынды таштаарым, — таадам, јибиткен узун чыбыкты јудругы өткүре сыймай тартып, айтты:

— Је, штанынды чупчызан!..

Ол манзаарбай куучындап турды, онын үнинин табыжы да, кыјырууш отургушта отурган уулчактын кыймыктанган табыжы да, јаанамнын будынын јыжылганы да, ышталып калган јабыс потолокту кухнянын бүрүңкүйиндеги ундылбайтан тымды не де буспай турды.

Саша туруп, штанынын топчызын чечип, оны тизезине јетиреле, колыла тудуп, коркойып алган, сүрнүгип, скамейка жаар барды. Онын канайда барганын көрөргө коомой болгон, менин будым база тыркыражып турды.

Је качан ол скамейкага јүзи төмөн болуп мойнобой јадарда, онон до коомой боло берди. Ванька дезе жалбак коларткышла оны колтугынын алдынан ла мойынынан скамейкага јаба буулайла, онын үстүне бөкөйип, кара колыла онын будынын кажыгынын јанынан тудуп алды.

— Алексей, — таадам кычырды, — бери јуукта!.. Је, кемге айдып турум?.. Је көр, канайда сойып јат... Бир!..

Ол колыла бийик эмес талайала, жыланаш этке чыбыкла согордо, Саша чыгырып ийди.

— Төгүндеп жадын — деп, таадам айтты, — бу оорынкай эмес! Мынайда дезе оорынкай болор!

Соккон јери ол ло тарый јолдоно кызарып, тижий берди. карындажым дезе чөйө багыра берди.

— Тату эмес пе? — таадам, колын бир кемине өрө көдүрип, тужүрип, сурады — сүүбей турун ба? Бу оймоктын учун!

Ол качан колын талайып көдүргенде, менин жүрегим оныла кожо көдүрилип турды; колы төмөн түшкенде, мен база бастыра бойым тужуп бараткандый болдым.

Саша коркушту чичке ле угарга јаман чыгырып турды:

— Баштактанбазым... Скатерть жерегинде мен айтпай кайттым. Мен айтпай кайттым...

Таадам псалтырь кычыргандый, амырынча айдып турды:

— Јетиргени актаныш эмес! Јетиреечиге баштапкы камчы тийер. Бу сеге скатертьтин учун!

Јаанам мен јаар тап эделе, мени колыла тудуп, кыйгырып ийди:

— Лексейди бербезим! Бербезим, казыр ан!

Ол будыла эжикти тееп, кычырып турды:

— Варя, Варвара!

Таадам ого тап эдип келеле, оны туура ийдип, мени туткан јерде тактачак јаар апарды. Мен онын колында чакпыланып, сары сагалын јулуп, онын сабарын тиштеп ийдим. Ол огурып, мени ныкып турды, учында дезе менин жүзимди јара соголо, тактачак јаар чачып ийди. Онын коркушту кыйгызы санаама кирет:

— Јаба таң! Өлтүрерим!..

Энемнинг ак чырайы ла онын јаан көзи санаама кирет. Ол тактачактын јаныла жүгүрип, кыркырууш үнле айтты:

— Ада, керек јок!.. Беригер...

Таадам мени санаам јоголгончо сойды, мен јангыс көзпөктү, толукта кудайдын көп сүри турган кноттын алдына тургускан кызыл, өчпөс лампадалу кичинек комнатада, јалбак изү төжөктө көнкөрө жадып, бир канча күндерге оорыдым.

Оорып өткүрген күндер меге жүрүмнинг јаан күндери болды. Ол күндердин туркунына мен сүрекей өзүп, база кандый да саң башка сагыш алынган болгодыйым. Ол күндерден ала мен

улустарды токуналы јогынаг ајыктаарын баштадым, јүрегимниг терезин сойып салгандый болуп, бойымның да, өскө дө улустыг кандый ла өөркөжине ле оорынкайына киленкей боло бердим.

Озо ло баштап мени јаанам ла энемниг кериштери сүрекей кайкатты: комнатаныг тапчы јеринде кара чырайлу, јаан бүдүмдү јаанам энемди толукка, кудайдыг сүри јаар ийдип, мыжылдап айтты:

— Сен оны не айрып албадың, а?

— Мен коркый бергем.

— Мындый су-кадык неме! Уйалзан, Варвара! Мен картан да болзом, коркыбай јадым! Уйалзан.

— Токтогор, эне: меге коркушту...

— Је, сен оны сүүбей јадың, өскүс сеге ачимчылу эмес!

Энем тыг үнденип айтты:

— Мен бойым да бастыра јүрүмиме өскүс!

Оның кийининде озор толукта кайырчактыг үстүне отурып алган экилези удаган ыйладылар, энем айдып турды:

— Алексей эмес болзо, мен јүре берер эдим, јүре берер эдим! Мындагы кыйынду јүрүмге мен јүрүп болбозым, эне! Күчим јок...

— Сен мениг каным, мениг јүрегим — деп, јаанам шымыранып турды.

Энем чакту эмес деп билип алгам; ол, ончолоры чылап, таадамнанг коркып јат. Јадып болбой турган јеринен барарга ого мен чаптык эдип јадым. Бу сүрекей ачимчылу болгон. Удаган јокто энем, чындап та, айылдан јоголо берди. Қайдаар да айылдап јүре берди...

Канайда да кенетийин, потолоктон түжүре калып келгендий, таадам келеле, орынга отурып, мениг бажымды тоштый соок колыла тудуп көрди:

— Эзен бе, сударь... Је, сен ачынбай, каруузын айт! Је, айдарыг ба?..

Оны сүрекей тыг тебер күүндү болгом, је кыймыктанарга оорынкай болгон. Оның чачы алдындагызынаг там саргарып калгандый болды: бажы амыры јогынаг јайканып турды; јаркынду көзи стенедө нени де бедреп турды. Ол карманынаг теке кеберлү эткен пряникти, мүс кеберлү эткен эки сахарды, яблоконы база бир сабалак көк изюмды чыгарып, бастыразын мениг јастыгыма, тумчугымның јанына салып койды.

— Же, көрүп туруң ба, мен сеге сый экелдим!

Эңчейеле, мениң мандайыма окшоды; онын кийининде сары будукла будукталып калган кичинек, кату колыла мениң бажымды араай сыймап, куучындай берди. Сыраңай ла көп будукталган јери кушкаштын чокужындый корчок тырмагында болды.

— Мен сени ол тушта ойинен өткүре сокком, карындаш. Сүрекей ачынгам, сен мени тиштеп, тырмап ийеринде, база ачына бергем! Же сениң артыгынча чыдашканың јеткер эмес— тоого кирижер! Сен билип ал: качан бойыннын төрөөн улустарың согуп турган болзо, — ол өөркөш эмес, ол үредү. Өскө улуска соктыртпа, бойындыйы соксо, кем јок! Мени сокпогон деп туруң ба? Мени, Олешка, канайда сокконын сен оны коркынчылу түжинде де көрбөзин. Канайда мени јаман көргүлөп турганын кудай бойы да көрүп ыйлаган болор. Же не боло берди? Өскүс, баскын энениң уулы, је мен бойымнын јериме јеткем, — мени башкараачы, цехтин јааны эдип салдылар.

Каткак, јуунак бойы меге јөлөнип алала, кату база уур сөстөрин јенгилтире ээчий-деечий эптештирип, бойынын бала тужундагы күндери жерегинде куучындады.

Онын чанкыр көзи јарып, јаркындала берди, база ол алтындый чачын сүүнчилү үрпейтип, жоон үниле айтты:

— Бу сен пароходло келген, сени буу экелген, мен дезе јиит тужумда бойым бойымнын чагымла Волгага удур баржа тарткам. Баржа—суула, мен—сууны јакалай курч таштардын, корумнын үстүле күн чыгардаң ала түнге јетире јылаңаш! Күн јиткенди кызыдып турганынан, бажың, казан чылап, кайнап турар, сен дезе үч үйеге бүктелип алган—сөөктөрин кыжыражып барарың ла барарың, тер көзинди туй алган, јол көрүнбес, јүрегин сыстап, көзинниң јажы тоголонып турар, — эх, Олешка, унчукпай ла јүр! Барып, барып, лямканнан чупчылала, јерге көңкөрө јыгыларың, — ого до сүүнерин; байла, бастыра чагың торт ло чыккан, амыразан да, өлзөң дө түңейле! Быйанзак Иисус Христос господьтын, кудайдын көзинче мынайда јатканыбыс!.. Мен Волга энемди мынайда үч катап кемјигем: Симбирсктен ала Рыбинске, Саратовтон ала бу бого јетире база Астраханьнан ала Макарьевке јетире, ярмаркага јетире, — мында көп муң километр! Төртинчи јылында дезе бурлактардын артелиниң баштаачызы болуп баргам; — бойымнын санаамды эме көргүскем!..

Ол куучындап, кичинек каткак карган бойы кубулып, чөрчөктөги кижидий күчтү болуп, менин алдыма түргөн өзүп тургандый болды, — јаан, боро баржаны сууга удур ол жагыскан апарган...

Кезикте ол төжөктөн түжүрө калыйла, колыла жагып, бурлактар канайда лямкалу жүргүлөп турганын меге көргүзүп турды; кандый да кожонды жоон үниле кожондоп туратан, онын согында катап ла, жиит кизи чилеп, орынга чыгара калып, бастыра бойы кайкамчылу, онон до жоон үниле тыгыда айтты:

— Же, андый да болзо, Олеша, жайдын энгирлеринде Жигулилерде, кандый бир көк кырдын алдына каша кайнадарга от салып, амыраар жерде бурлак ачимчылу кожонды баштаза ла, ого бастыра артель жөмөп, жагыс үнле кожондойтон, ол тушта каша кайнадатан кижинин магдайына сускучакла согор керек: канча да кире болзо ойно, же эдер керегинди ундыба!

Канча ла катап эжиктен көргүлөп, оны кычырып турдылар, же мен сурап турдым:

— Барба!

Ол күлүмзиренип улуска жагып турды:

— Анда сакып алыгар...

Ол энгирге жетире куучындады, менле жару эзендежип барган кийининде, таадам чукулчы да, коркушту да эмес деп, мен билдим. Ол мени мынайда сүрекей тын сабаганын сананарга меге коркушту күч болгон, же мен оны ол керегинде ундып болбодым.

Таадамнын келип барганы менин жаткан кыбымнын эжигин ончозына жаан ачты, мени соододорго албадангылап, кемизи-кемизи менин төжөгимнин жанына эртен турадан ала энгирге жетире отуратан, бу меге жаантайын сүйүнчилү ле соотту эмес болгоны сагыжыма кирет. Ончолорынан көп меге жаанам келип туратан, ол менле кожо жагыс орынга уйуктап та туратан. Же бу күндөрдө сыраңай ла жаркынду санааны Цыганак меге берген. Батпак сынду, көгүскир, быжыраш чачту, ол, байрамда кийинген чилеп, алтындый торко чамчаны, килин штанды, кончын жуурмаштап салган кыжырап турар сопокты кийип алала, энгиргери желди. Онын чачы жалтырап, койу кабагынын алдынан сүйүнчилү көзи, кара эрин сагалынын алдынан ак тиштери суркурап, чамчазы, өчпөйтөн лампаданын кызыл оды чылап, жаркындалып турды.

— Сен көрзөң дө, — ол чанчагына јетире қызарып калган сорбулу јылангаш колын көдүреле, меге көргүзип айтты: — бу канайда тижип барган! Мынаң коомой болгон, эмди эмеш јазылган! Билип туруң ба: көрзөм, таадаң атыйланып, сени чыбыктаарга токтобогодый болордо, мен бу колымды тудуп, таадангың чыбыгы сынып, өскө чыбыкка барза, сени дезе јаананг эмезе энең алып барарын сакып турдым! Је јибидип салган ээлгир чыбык сынбады! Је андый да болзо, сеге ас тийген, — көрүп туруң ба, канча киреге? Мен, карындаш, сүмеленерин билерим!..

Ол тижип калган колын база катап ајыктап, јакшынак эрке каткырып ийеле, күлүмзиренип айтты:

— Сен меге ачымчылу боло бергениң мениң тамагымды туй алганын сестим! Түбек! Ол дезе чыбыктап ла јат...

Ол, ат чылап, бажын булангдадып, кичинек балага куучындагандый, таадам керегинде нени де айдып турды.

Мен ого сени сүрекеј сүүп јадым деп айткам, ол каруузын берди:

— Мен сени база сүүп јадым ине, — сүүп тургам учун оорыңкайды да алындым! Қандый бир өскө кижинин адаанын мен алар бедим? Түкүрейин ого...

Оның соңында ол эжик јаар улам сайын ајыктап, мени араайын үредип турды:

— Качан сени чыбыктаза, эди-капыңды јуурылтырбай, бош сал, билип туруң ба? Качан эдингди јуурып алзан, эки катап оорыңкай болор, сен дезе оны јымжак болзын деп, бош салып јат. Бултыйба, јоон үнингле канча ла кирези тың кыйгыр, тынып тур, — сен мыны ундыба, мынайтканы јакшы!

Мен сурадым:

— Айса база чыбыктаар ба?

— А база! — Цыганак маңзаарбай айтты. — Чыбыктабай база! Сени, байла, улам сайын чыбыктаар...

— Нениң учун?

— Таадаң јикти таап алар...

База ла килеп, үредип турды:

— Ол чике үстүнең төмөң согуп турза, кыймыктанбай, токуналу, энчү јат, ол сыйра тартып соксо, — терезин сыйрырга чыбыгын бойы јаар тартып турза, — сен эдингди чыбык аайынча кыймыктадып тур, билип туруң ба? Мынайтканда јенгил!..

Кылчыр кара көзиле имдейле, ол айтты:

— Мен бу керегинде кварталныйдан да сагышту! Менин теремнен, карындаш, тере меелейлер де көктөбүргө жараар!

Мен онын сүүнчилү чырайы жаар көргөмдө, Иван-царевич керегинде, тенек Иван керегинде жаанамнын чөрчөктөри санаама кирип турды.

III

Мен жазылып келеримде, Цыганакты айылдын улузы агылап турганы меге жарт болгон: таадам, бойынын уулдарына көрө, ого тудуш ла ачындыра кыйгырбай, ол кыйып барган кийининде, көзин сыгалап көрүп, бажын жайкап айдатан:

— Иванактын колы алтын, сүрекей уулчак! Менин сөзимди ундыбагар: кичинек кижиге өзүп жаткан эмес!

Таайларым да Цыганакла эрке, эптү куучындажатандар, мастер Григорийле кокурлаганы чылап, олоор оныла качан да «кокурлабайтандар», Григорийди олоор энир сайын ачындырып туратандар: эмезе отко кайчынын сабын кызыдатандар, эмезе онын отуратан отургужына бажын өрө эдип каду кадайтандар, ол эмезе жарымдай көзи жетпеске жүзүн-жүүр өндү кыска бөстөрдиге алдына салып туратандар,—ол олоорды бир эдип «штуктап» көктөп салза, таадам ого чукулдап туратан.

Бир катап ол обедтин кийининде кухняда палатта уйуктап жадарда, олоор онын жүзин фуксинге будып салгандар. Ол узакка каткымчылу, коркушту бүдүмдү жүрөтөн: боро сагалынан эки өчөмик тегерик очка көрөт, тилге түнөй кыскалтым узун тумчук түжөт.

Олоор мындый немелер эдерге күчсизбейтендер, же мастер унчукпай, ончозын өткүрүп, чыдажып жүрөтөн, жаңыс ла араайынан кыркылдап, утюжка, кайчыга ол эмезе оймокко тийерден озо, ол сабарларын көптөн чилекейлеп алатан. Бу онын кылык-жаңы боло берди, керек десе обедте де балдарга каткы эдип,бычак эмезе вилка алардан озо, ол сабарларына түкүрүп алатан. Качан ого оорынкай боло берзе, онын жаан жүзинде чырыштар көрүнө беретен, онын кийининде жабагы өрө көдүрилип, чырыштары кайда да килең бажында жоголо беретен.

Таадам уулдарынын бу ойынына канайда сананып турганын билбей турум, же жаанам олоорго жүдругыла кезедип, кыйгыратан:

— Уйалбас жүстөр, шокчылдар!

Je көстөң кыйганда, Цыганакка да таайларым чугулдап, онын ижин жамандап, оны уурчы база жалку деп адылып туратандар.

Бу ненин учун андый деп, мен жаанамнан сурадым.

Ол алдындагызындый ок күүнзиреп база јарт эдип јартап беретен:

— Сен көрүп турун ба, качан олардо бойларынын мастерскойлары болзо, экилези Ванюшканы бойына алар күүндүлөр, онын учун олар бирүзи бирүзинин алдына оны јаман ишчи деп жамандагылап жадылар! Олор төгүндегилеп, сүмеленгилеп јат. Ванюшка олорго барбай, таадаңла кожо артып калар болор деп коркыгылап жадылар, таадаң дезе бойына тартынар јанкылыкту кижиле, ол Иванла кожо үчинчи де мастерскойды эдип алардаң маат јок, — бу таайларыңа туза болбос, билдиң бе?

Ол араай каткырып айтты:

— Қудайга каткы эдип, тудуш ла сүмеленгилеп жадылар. Је таадаң ол сүмелерди көрүп, Яшаны ла Мишаны өчөштирет: «Оны солдатка албазын деп, Иванга рекрутский квитанция садып берерим, ол меге бойыма керек!» Квитанциянын баазы баалу болгон учун, олар акчага кысканыжып, адазынын мынайда айтканын јараткылабай, ачынтылап тургандар.

Эмди мен жаанамла, керептеги чилеп, катап кожо јуртап турдым, кажы ла энирде, уйуктаардын алдында, ол меге чөрчөктөр ол эмезе чөрчөккө түней бойынын јүрүмин куучындап туратан. Биленин јүрүми керегинде, — балдарды башка чыгарары керегинде, таадамнын бойына јангы тура алатаны керегинде — ол айыл-јуртты башкарып турган экинчи ээзи болбой, каткырып, туура айылдаш кижиле чилеп, айдып турды.

Мен оноң Цыганак јерге ташталган бала деп билгем: эрте јаскыда, јаашту түнде оны каалганын јанында тактачактын үстүнең таап алган.

— Уй кижинин переднигиле ороп салган, — жаанам сананып, јажытту айдып турды, — арайдаң ла тынып, көжүп калган јатты.

— Ненин учун балдарды таштагылап јат?

— Энезинде сүт јок, азыраар немези јок, је ол бу јуукта бала чыгып, өлгөн јерлерди билип алала, бойынын балазын ол јерге эжелип, чачып ийет.

Ол бажын тырмап, эмеш унчукпай турала, потолок өрө көрүп, тын тынып, оноң ары айтты:

— Јокту учун ине, Олѣша, анайда јоксыраганын айдарга да болбос! Кижиге барбаган кыска бала табарга јарабайтан, — уйат болгон! Таадаг Ванюшканы полицияга апарарга сананган, је мен сѹмелеп токтоттым: бойыска алалык деп, балазы ѳлгѳн јерге, мыны биске кудай ийген. Менде он сегис бала болгон ине, ончозы тирѹ болгон болзо, он сегис тура, бир бѹдѹн ором улус болор эди! Мени он тѳрт јаштуда кижиге бергилеген, он бежинчи јаштуда дезе бала таап алгам, је кудай мениг канымды сѹѹп, мениг балдарымды ангелге алып ла турган. Меге ачымчылу да, је база сѹѹнчилу де!

Ол бастыра бойы кара чачка бѹркелип калган, јап-јаан бойы семтиреп, тѳжѳктинг кырында чамчачанг отурып, бу жуукта Сергачтан агаш ортозында јаткан барбак сагалду ѳбѳгѳн бистинг дворго экелип јѹрген тижн айуга јѹзѹндеш болды. Ол ак кардый ару тѳжин крестеп, бастыра бойы јайканып, араай каткырып отурды:

— Јакшызын бойына алган, јаманын меге артыргыскан. Мен Иванга сѹрекеј сѹѹнгем, — слерди, кичинектерди, тог ѳткѹре сѹѹйдим, је оны бойыска алып, крестеп алганыс, ол эмди јакшы јадып јат. Ол, конус чылап, комнатада энмектеп, шуулап туратан учун, оны мен баштап Жук деп адайтам. Оны сѹѹ — ол јакшынак бараксан!

Мен Иванды сѹѹп те туратам, оны сѹрекеј кайкап та туратам...

Таадам суббот сайын неделениг туркунына болгон керектер учун балдарды чыбыктайла, мѹргѹѹрге барганда, кухняда сѹѹнчилѹ јѹрѹм башталатан: Цыганак печкениг кийининен кара таракандарды тудуп, учуктан шлей эделе, чаазыннаг чанак кезип эдетен, ару, бийик, сары столдын ѹстѹле тѳрт кара таракан ѳрѳ-тѳмѳн мантап туратан, Иван дезе чичке агашла олорды мантаттырып, ѳкпѳзиреп чыгыратан:

— Архиерейди экелерге барып јат!

Тараканныг арказына кичинек ак чаазыннаг јабa јапшы-рала, чанактын кийининен оны сѹрѹп, ого айдатан:

— Таар ундылып калтыр. Абыс јѹгѹрѹкле экеледири!

Тараканныг буттарын учукла буулап салганда, таракан бажыла тѹртѹлип, јылып браадатан, Ванька дезе алакандарын чабыштырып кыйгыратан:

— Аракы садар јердег дьячок энгир мѹргѹѹлге барып јат!

Онын командазыла узун куйруктарын сѹѹртегилеп, омок

көстөрүн тишилдедип, кийин буттарына туруп алала, базып жүргүлейтен чычканактарды көргүзөтөн. Ол чычкандарды чеберлеп, оморды койынына сугуп, бойынын оозынанг сахарла азырап, окшоп, бүдүндире айдатан:

— Чычкан—санаалу, эрке неме, оны айылдын үзүди сүрекей сүүп жат! Чычканды азырап турган кижиге айылдын үзүт-таадазы ак санаалу болуп жат...

Ол көзөрлө, акчала куулгазын эдип билетен, бастыра балдарданг артык кыйгыратан, омордонг незиле де аңыланбайтан. Бир катап балдар оныла көзөр ойноп турала, оны канча-канча катап үзүк жогынанг «тенек» эдип артыргызарда, ол сүрекей саңааркап, эрдин бултыйтып, ачынып, ойнобой, ойынды чачып ийген, оныг кийининде дезе меге тумчугыла тартынып комудаган:

— Мен билерим, омор сүмележип алгандар! Омор имдешкилеп, столдын алдыла көзөрдиг бойы-бойлорына беришкилеп тургандар. Мынайда ойногону ойын ба? Мынайда эдерин мен бойым да коомой билер эмезим...

Ол он тогус жашту болгон, бис төртүннүг жаштарыбысты кожо бодогондо, оныг жажынын тоозы көп болуп туратан.

Оны сыраңай ла эске алынып турганым байрам күндердинг энгирлериг. Таадам ла Михаил таайым айылдап баргылаганда, кухняга семтиреп калган быыраш чачту Яков таайым гитаралу келетен. Бистердиг жаанам көп курсакту, база түбинде чүмдеп эткен кызыл чечектү көк шилде аракылу чайладып туратан, байрамдагыдый кийимдү Цыганак, ийик чилеп, айланып туратан, мастер очказынынг кара шилин жалтырадып, тууралап, араай келетен, чоокыр, кызыл жүстү, сүмелү көстү, жоон үндү течпек Евгенья келетен, кезикте Успенский церквенинг узун чачту дьячогы база чортонго ло кортыга түней жылбыркай кандый да кара чырайлу улустар келгилеп туратан.

Ончозы көп ичкилеп, уур тынгылап, балдарга кандый бир сый база бир чөбөчөй амтанду аракы бергилеп туратандар, оныг кийининде бир эмештен тынып турган саң башка ойын баштайтандар.

Яков таайым гитаранынг струндарын жилбүлү жазап алала, тудуш ла бир түней сөстөр айдатан:

— Же, мен баштайдым!

Быыраш чачын серпип ийеле, кас чылап, мойынын чөйип, гитаранынг үстүне энчейип алатан, оныг неме керексибес теге-

рик чырайы уйуктаарга тургандый боло беретен, тирү, курч көзи өчөмиктелип, струндарды араай тарткылап, кижини көкүдип, ајарбас јанынан бут бажына көдүрүп ийгедий кандый да сүүнчилү ойын ойноп туратан.

Онын музыказы сүрекей тым болорын некейтен, ол музыка полды, стенени өткүрө өдүп, жүректи өрө көдүрүп, кижини јартына чыгып болбос санаа санандырып, эрикчеен ле амыр бербес санаага түжүрүп, кайдаг да ыраактан угулгандый болотон. Бу музыканы угуп отурганда, ончо улустар да, бойыг да ачымчылу болуп, јаан улус кичинек болуп көрүнөтен, бастырабыс кыймыктанбай, унчукпай, санангылап отуратаныс...

...Бастыразы унчугышпай отургылады, јангыс ла самовар гитараныг комудалын угарга кичинек те чаптык этпей, араай кожондоп турды. Күстинг карагуй түни јаар эки кичинек көз-нөк ууланып калган, кезикте кем де көз-нөкти араай токулдадып турды. Столдын үстүнде учалгак эки свечиниг сары оды элбегдеп турды...

...Цыганак бойынын кара чачынын ортозына сабарларыг сугуп алала, толук јаар көрүп база үргүлөп, музыканы, ончолоры чылап, ајарып угуп отуратан. Ол кезикте кенетийин база комудалду кыйгырып туратан:

— Эх, кудай, менде үн болгон болзо, мен канайда кожондоор эдим!..

— Јүрек сыстадарга сеге болор, Яша! — деп, јаанам улутынып айдып туратан. — Сен, Ванятка, бијелеген болзон!..

Олор онын сурагын ол ло тарый јаантайын бүдүргилебейтен, је музыкант кенетийин струнды алаканыла секунд кирези јаба тудуп ийеле, онын сонгында дезе јудругын ууштай тудуп, кижиге көрүнбес нени де бастыра чагыла бойынанг пол јаар чачып ийеле, кыйгыратан:

— Ачу-коронды туураладыгар! Ванька, тур!

Цыганак јаранып, сары чамказын түзеде тартып, кадунын үстүлө базып брааткандый, чеберленип, кухнянын тал ортозына чыгатан, ол уйалганынанг онын куу жаагы кызарып, күлүмзиренип, сурайтан:

— Яков Васильевич, јаныс ла капшагай ойногор!

Гитарала тыгыда ойноп, чончойлор полды токулдадып, столдо ло шкафтагы аяк-казандар чарчалыжып, Цыганак дезе колыла јангып, будын билдирбезиненг јылдырып, карчаа чылап, теерип, кухнянын тал ортозында бијелеп турды, кый-

гырып ијеле, полго отура тўжўп, айландыра турган ончо неме-
лерди торконын жаркыныла жарыдып, алтын ийик чилеп, айла-
ныжып турды, торко дезе кўйўп, кайылып тургандый, јилкин-
деп турды.

Цыганак чылабай, јилбиркеп бијелейтен, качан ол бије-
леп турарда, эжикти јайым ачып салза, ол онойдо ло бијеле-
генче оромло, городло кайдаар баратаны јарты јок болуп,
сала бергедий болгон.

— Тууразынча сал! — деп, Яков таайым будыла јерди тееп,
кыйгырды.

Ачу-корон сыгырып, тыркурууш ўниле бијелеерге јўмўн
кыйгыратан:

— Эх! тарыска ўдўгме жилебеген болзом,
Балдарымнағ ла ўйимнен качар эдим.

Столдо отурган улустар силкий тартыргандый болотон,
олор ўрткў ўртўткўндий болуп, кезикте кыйгырып, чынғыры-
жып туратандар, јаан сагалду мастер бойынын килең бажына
тажып, нени де айдып турды. Бир катап ол меге бўкўйип ке-
леле, јымжак сагалыла ийнимди бектеп, јаан кижиге айдып
тургандый, сырағай ла кулагыма јаба айтты:

— Алексей Максимычты, сениң аданды, бого экелген бол-
зо, ол база бир от кўйдўрер эди! Улус соододотон сўўнчилў,
кокурчы кижиге болгон. Ол сениң санааға кирет эмеш пе?

— Јок.

— Чын эмеш пе? Ол јаанагла экў бијелеп туратан, —
акырзан!

Ол ағаруга бўдўштеш, узун, чинези чыгып калган, бут
бажына туруп, јаанама бажырала, оной сан башка јоон ўни-
ле сурап турды:

— Акулина Ивановна, јакшығ јетирип, бир катап бије-
леп ийзең! Максим Савватеевге канайда бијелейтен эдигер.
Соодотсон!

— Сен, сударь, Григорий Иванович, жайттын? — јаанам
каткырынып айдып турды. — Мен канайып бијелейтем! Ја-
ныс ла улустар каткыртарым.

Је кухняда отургандар оны бастыразы сурагылаарда, ол
кенетийин, јийт кижиге чилеп, туруп, јубказын тенийтип тўзедиге
алала, бажын канкайтып, бијелеерге браадала, тығ ўнденип
айтты:

— Керек болзо, каткыргылаар! Же, Яша, музыканды тыгы-
да ойнодып ийзең!

Таайым жазап отуруп, көзин жумала, араай ойноды. Цы-
ганак минут кирези токтоп, секирип ийеле, жаанамды айлан-
дыра отура түжүп бијеледи, жаанам дезе кабагын өрө көдүре-
ле, каразымак көзиле кайдаар да көрүп, табыш жогынаң араай-
ын бијелеп браатты. Меге жаанам каткымчылу боло берерде,
мен каткырып ийдим, мастер мени сабарыла кату кезедип ий-
ерде, жаан улустар бастыразы мен отурган јер јаар јаратпай
көрдилер.

— Токулдатпа, Иван! — Мастер каткырынып айтты. — Цыга-
нак тууразы јаар уккур секиреле, эжиктин бозогозына оту-
рып алды. Евгения эјем тамагын јарыдып алала, чичке, јакшы-
нак үниле кожондоды:

Бастыра неделениң туркунына
Кыс кружева түүген,
Иштегенинең чагы чыгып,
Јүк арайдан јүрген.

Жаанам бијелебей, нени де айдып тургандый болды. Ол колы-
нын алдыла айландыра ајыктап, жоон бойы будын јерге араай
тийдиртип, санааркап калган, јайканып браатты. Кенетийин
неден де коркып, тура түшти, кебин јуурды, оноң ол ло тарый
уткуулду күлүмзиренип ийди. Кемге де јол берип, кемди де
колыла јединип апарып, туура сала береле, бажын төмөн эдип
алган, сүүнчилү күлүмзиренип, тындап, табыш јок тура түш-
ти — оноң ол кенетийин турган јеринен чыгып, куйун чылап
айланыжып бијеледи, бастыра бойы алдындагызынаң узун бо-
луп, јарана берди, оноң көсти туура эдерге болбос болды —
ол, бу минутта јиит тужы ойто бурылгандый, коркушту јараш,
эрке болуп көрүнип турды.

Евгения эјем труба чылап шуулап турды:

Воскресенде түштең ала
Түн ортозына јетире бијелегем.
Оромноң калганчызы јангам,
Корондузын — байрам ас болгон!

Жаанам бијелеп божойло, бойынын јерине самоварга кош-
той отурды, бастыразы оны мактап турдылар, ол дезе чачын
жазап, айдып турды:

— Слер токтогор! Слер чын бијени көрбөгөнигер. Бисте
Балахняда бир кыс болгон, — ады кем, кемнин балазы болго-

ны санаама кирбейт, — оның бијезин кезиктери көрүп отура-
ла, керек дезе сүүнгенине ыйлап туратандар! Оны көрүп отур-
ганда — байрамга бодолотон, өскө не де керек жок! Мен, ки-
линчекчи, ого күйүнип туратам!..

...Менин Иванла нөкөр болгоным там ла өзүп турды; жаанам
күн чыгардан ала орой түнгө жетире айылдың ижинде болотон,
мен дезе кере түжүне ле Цыганактын жанында оролыжатам.
Қачан таадам мени сойгондо, ол колын камчының алдына ту-
датанын таштабаган болгон, эртезинде тижип калган сабарла-
рын көргүзип, меге комудап туратан:

— Жок, бу ончозы туза жок! Сеге — женил эмес, меге дезе,
көр, бу мындый! Эмди сени сойзо, мен анайтпазым!

Оның кийининде база катап кереги жок оорынкайды бойы-
на алынатан.

— Сен колыңды тутпас болгон жогың ба?

— Тутпаска санангам, је тудуп ийгем... Қанайда да билбес
жанынаң...

...Удаган жок ол өлүп калган.

Ол мынайда болгон: тышкары каалганың жанында чеденге
јөлөй тургускан, жоон төстү дубтан эткен жаан крест болгон. Ол
узак јаткан. Мен оны бу турага јадардың баштапкы ла күн-
деринде көргөм, — ол тушта ол жаңы да, сары да болгон, је
күски күндердин жаңмырына сүрекей карарып, балкашту, тап-
чы двордо ачкыл јытанып, кереги жок болуп туратан.

Крестти Яков таайым үйинин сөөгинин үстүне тургузар-
га садып алган, ол оны үйинин өлгөн жылдыгы тушта бойы-
ның ийинине салып, сөөк жууйтан јерге жетире апараачы болуп
молјонгон.

Ол күн субботто, кыштың баштапкы күндеринде, болгон;
соок ло салкын болуп, жабынтылардан кар түжүп турган.
Бастыразы турадан тышкары чыктылар, таадам ла жаанам ку-
дайга мүргүүрге ончозынаң озо баргылаган, мени кандый да
јаман керек эткем учун айылда артыргыскандар. Бир түңей
кыскачак тере тонду таайларым крестти јерден көдүреле, кар-
чый салган ағаштың алдына туруп алдылар, Григорий ле кан-
дый да өскө кижі кресттин төзин јүк арайдаң көдүреле, оны
Цыганактын ийинине салдылар, ол тентирилеле, будын талтай-
та тургусты.

— Чыдажып болорың ба? — Григорий сурады.

— Билбей турум. Уур болгодый...

Михаил таайым ачимчылу кыйгырды:

— Көс жок көрмөс, каалганы ач!

Яков таайым айтты:

— Уйал, Ванька, сен бис экүдең күчтү инен!

Je Григорий каалганы ачып, Иванга кату жакыды:

— Көрүп тур, тоң өткүрө албадандын! Кудайла барыгар!

— Тас башту тенек! — деп, Михаил таайым оромноң кыйгырып ийди. Двордо болгондор крестти апарганы бастыразына жарагандый болуп каткырыжала, бойы-бойлоры ортодо тын эрмектеже бердилер.

Григорий Иванович мени мастерской жаар колымнанг тудуп апарып жадала, айтты:

— Бүгүн таадан сени, байла, сойбос болор, ол эрке көрүп турган...

Мастерскойдо будуктаарга жууп салган түкке мени отургузып, оныла мени ийиниме жетире ороп салала, казанның үстүндеги чөйилип чыгып турган бууны ол жытап, санааржаганду айдып турды:

«Көөркий, мен тааданды одус жети жылдың туркунына билерим, эткен немезин баштап та көргөм, учында да көрүп жадым. Бис оныла алдында нөкөр-таныш **болгоныс**, бу керекти кожо сананып баштаганыс. Сагышту кижиге! Ол бойын ээ эдип алган, мен дезе анайда эдип болбогом. Кудай бистинг бастырабыстанг санаалу болгодый: ол жангыс ла күлүмзиренип ийзе, сыраңай ла сагышту кижиге дезе көзүн тенек кижиге чилеп типилдедет. Неге айдылып турганын, неге эдилеп турганын сен эмди тургуза билбей жадың, мыны сеге бастыразын билерге керек. Оскүстинг жүрүмү кату. Сенин адаң, Максим Савватейич, санаалу болгон, ол бастыразын билетен, онын учун таадан оны сүүбейтен де, кижиге де бодобойтон...

Печкедеги алтын-кызыл от ойноп турганын, казанның үстүндө бууның ак сүттий көдүрилип, жабынтының досколорына куру болуп токтоп турганын көрүп, жакшы сөстөр угарга жибүлү болгон. Ол жабынтының тежигиненг көк тегери көрүнип турган. Салкын араайлап, кайда да күн тийип турды, бастыра двор шил тоозынла жабылып калгандый болуп, тышкары чанактар чыкыражып турды, чоокыр ыш туранын трубазынан чыгып, жеңил көлөткөлөр база ла нени де айдып тургандый болуп, кардың үстүлө өдүп турды.

Узун сынду, жаткак, барбак сагалду, аксак Григорий бөрүк

жок, жаан кулакту, жакшы күүндү тармачы ошкош, кайнап турган будукты булгап, мени үрөткөчө турды:

— Бастыразынын көзине чике жор: ийт сего калып келзе, ого база ок калы — ол токтой берер...

Уур очка онын тумчугунын белин тын кадай базып турды, тумчугунын бажында дезе кан көгөрө түүлип калган жаанамнын тумчугуна жүзүндөш болды.

— Токтой түш, — ол тындап туруп, кенетийин айтты, оноң будыла печкенин эжигежин жабала, дворло секирип жүгүрө берди. Мен база онын кийининин жүгүрдим.

Кухняда, полдун ортозында, жүзи өрө болуп калган Цыганак жатты, күннин жаркыны көзүнөктөн өдүп, онын бажына, төжине ле будына тийип турды. Онын мандайы сан башка жаркындалып турды; кабагы бийик көдүрилип калган, кылчыр көзи кара потолокты кезе көрүп жатты, кара өңдү эрди тартылыжып, кыскалым көбүктөр божодып турды. Эрдинин жамажайларынан жаактарына, мойнына ла учазынын алдыңча жер жаар терс кан агып турды. Иван будын суй салып, штаны чыкту болуп, полго жапшынып калган жатты. Кумакла полду ару жунуп салган болгон. Пол, күн чилеп, жалтырап турды. Аккан кан күннин жолдоло тийип турган жарыгын кечире агып, эжиктин бозогозы жаар жалтырап агып браатты.

Цыганак кыймыктанбай жатты, жаңыс ла жалмажына коштой жаткан колынын сабарлары полды тырмактап, кыймыктанып, будукталып калган тырмактары күнгө жалтыражып жатты. Евгения эжем энчеге отуруп алган, Иваннын колына чичкечек свечи тургузарда, Иван оны тутпай турды, свечи жыгыларда, оттын жалбыжы канга өчүп турды, эжем оны алып, переднигинин учыла арчыйла, катап тым жатпас сабарларына бектеп тургусты. Кухняда шымыраныш угулды; ол мени салкын чылап бозогодон ийдип турды, же мен эжиктин тутказынан бек тудунып алган турдым.

— Ол бүдүрилеле, жыгылган, — Яков таайым селт эдип, бажын жайкап турды. Ол бастыра бойы кугарып, чагы чыгып, көзи типилдеп турды. — Жыгыларда, оны дезе крест былча базын ийген, — жардына согулган. Бисти де база шыркалаар эди, же бис сондобой, крестти ойинде чачып ийгенис.

— Оны слер былча бастырганыгар — деп, Григорий айтты.

— Кем, бис...

— Слер!

Кан тудуш ла агып, бозогонын алдына жарара түүлип, өрө көдүрилип тургандый болды. Цыганак оозынан кыскылтым көбүк чыгарып, тўш јериндегидий ынгыранып, полго јапшынып тургандый болуп, улам ла јалбайып турды.

— Михайло церкве јаар адазына атту мантада берген — Яков таайым шымыранып турды, — мен дезе оны унаачыга јүктендирип, капшагай бери экелдим... Мен бойым кресттин алдына кирбегеним јакшы, оноң башка...

Эјем Иваннын колына свечини база ла кондырып, онын алаканына свечиниң тамчызын ла көзиниң јажын тамчыладып турды.

Григорий табышту ла кату айтты:

— Сен бажынын јанына јерге јапшырып койзон, чуваша!

— Чындап та дезең.

— Онын бөрүгин чупчызаң!

Эјем Иваннын бажынан бөрүкти ушта тартып ийерде, јиткези полго согула берди. Эмди онын бажы кыйында ла берди, кан дезе оостын бир келтейинен көптөн агып турды. Бу сүрекей удаган болды. Озо баштап мен бодогом, Цыганак амырап алала, туруп чыгып, полго отуруп түкүрип ийеле, айдар:

— Ф-фу, изўзин...

Ол воскресенде обедтин кийининде уйуктап турала, онойдо эдип туратан. Је ол турбай, полго кирип брааткандый болды. Кўн оноң кыйып, чичке јолдолгон јаркындары кыскарылып, јаңыс ла көзнөктин алдында тийип турды. Ол бастыра бойы карарып, сабарларын да кыймыктатпай турды, эрдиндеги көбүктер јылыа берди.

Ўч свечи онын јенмегиниң кийининде база кулактарынын јанында туруп, јылтыркай кара чачты јарыдып турды, кўнниң сары койоногы карамтык јаагында ойноп, сўүри тумчугынын бажы ла кыскылтым тиштери јарыдылып турды.

Эјем тизеленип алган, шымыранып, ыйлап турды:

— Көөркейимди сени, улус соододотон карчаачакты...

Коркушту да, соок то болды. Мен столдын алдына киреле, анда јажынып калдым. Онын кийининде кухняга енот терези тонду таадам кирип келди, јаанам јаказында куйрукту ла элбек тон кийип алган, Михаил таайым, балдар база көп өскө дө улус кирип келдилер.

Таадам тонын јерге чачып ийеле, кыйгырды:

— Кулугурлар! Кандый уулды тегин јерге бастыгар! Беш жылдын бажында онын баазын ойлөп болбос эди...

Јерге чогулган кийимдер меге Иванды көрөргө чаптык эдип турды; мен столдын алдынан чыгып келеле, таадамнын будынын алдына кирдим. Ол мени кедери ийделе, кичине кызыл јудругыла таайларымды кезедип турды:

— Бөрүлер!

Онын сонгында скамейкага отуруп, ого колыла тайанып алала, чынгырууш үниле айтты:

— Мен билерим,—ол слердин тамагаарга кечире турган... Эх, Ванькачак... тенегеш. Је канайдарын, а? Канайдарын деп сурап турум. Аттар — өскө кижинин, боожо — чирип калган. Энебис, бисти калганчы жылдарда кудай сүүбей барды ба? Энебис?

Јаанам полдо јаткан Иваннын төжин, бажын, јүзин колыла сыймап, онын көзине тынып, колынан ала койоло, оны уужап, бастыра свечилерди антарып ийди. Онын сонгында ол бастыра бойы кап-кара, јалтыркай кара платьељу бут бажына јүк арай-дан турала, көзиле коркынчылу көрүп, араай айтты:

— Кедери барыгар, шилемирлер!

Таадамнан өскөлөри ончозы кухнядан чыктылар.

...Цыганактын сөөгин билдирбезинен, табыш јогынан јууп салдылар.

IV

Бир катап, качан јаанам тизелене туруп, кудайла күндүлү куучындажып турарда, таадам комнатанын эжигин ача тартала, чынгырууш үниле айтты:

— Је, энебис, кудайдын јаманы јетти, — күйүп јадыбыс!

— Не деп айдадын! — јаанам полдон тура јүгүреле, кыйгырды, экилези јаан парадный комнатанын карауый јаар тап эттилер.

— Евгения, кудайдын сүрлерин түжүр! Наталия, балдарды кийиндир! — деп, јаанам кату үниле јакарып турды, таадам де-зе араай улып турды:

— И-и-и...

Мен кухняга чыгара јүгүрип келдим, двор јааргы көзнөк алтын немедий јалтырап турды; оттын јарыгы полго тийип турды; өдүк јок Яков таайым сопогын кийип, онын таманын өртөп тургандый, полдо секирип, база кыйгырат:

— Оны Мишка өртөгөн, өртөйлө, жүре берген, чын!

— Унчукпа, көрмөс, — деп, жаанам оны эжик жаар ийдип, арайдаң ла жыкпай, айтты.

Мастерскойдын жабынтызы канайда күйгени, онын ачык эжигинин кийининде быыраш от күйундалып, жарыдылып турганы көзноктинги шилинин курузы өткүрө көрүнүп турды; тым түнде күйүп турган кызыл оттын үстүндө, сүрекей бийикте, каразымак булут элбегдеп, мөнгүндий Кардын жолун көрөргө чаптык этпей турды, кар кыскылтым өңдү жаркындалып, постройканын стенизи селендежип турды. Кургак жабынтынын кара досколоры түргөн жалбырап күйүп, олордын ортозында чичке труба күүлөп, от жаанап ла турды, күйүп турган мастерской, церкведеги иконостаска түңгөй болуп, улусты бойына жууктадып турды.

Мен бажымды уур кыска тере тонло жаап, кемнинг де сопогын будыма кийип алала, сенектин кирнестезине чыгып келдим, күйүп турган оттын жарыгына көзим кылбыкканынан, таадамнын, Григорийдин, таайларымнын ачу-корон кыйгыларынан, өрттин тызыраганынан кулагым тунганча, жаанамнын кылыгына алаатый бердим — жаанам куру таарла бажын жабынып, жаан жабынчыла оронып алала, чике ле от жаар жүгүрүп барала, онын ортозына кыйгырып кире берди:

— Купорос, тенектер! Купорос күйүп чыгар...

— Григорий, оны тут! — таадам чыгырып турды. — Ой, барганы ол туру...

Же жаанам бастыра бойы ыш, күйүп, бажын жайкап, бир көнөк суу киретен купоросный саржулу шилди кол бажына тудунып, энчейип алган ойто сурт эдип чыгып келди.

— Адабыс, атты чыгара једин! — ол јөдүлдөп, кыркырууш үниле кыйгырды. — Ийинимнең чупчы,—күйүп турум, айса көрүнбейт пе?

Григорий онын ийининең жалбырап турган жабынчыны чупча тартала, оноң темир күрекле мастерскойдын эжиги жаар карды таштап турды; таайым колында малталу онын јанында секирип турды; таадам жаанама кар чачып, онын јанында жүгүрүп турды; жаанам купоросту шилди күртке сугала, каалга жаар тап эдип, оны ачала, жүгүргилеп келген улуска мүргүп айдып турды:

— Айылдаштар, алмарды корыгар! От алмарга, өлөң салатан јерге камыла берер, — бистийи үзе күйзе, слердийи де

күйер, жабынтыны жемирин, өлөңди сад жаар чачыгар! Григорий, үсти жаар таштазан, јер жаар не таштап турун? Яков, көл-зөбөй, улуска күректи, малтаны бер! Айылдаштар, өрөкөндөр, јакшы болужыгар, — кудай биске болушсын.

Јаанам өрттий ок кайкамчылу болды. Оны тудуп тургандый, отло ол јаркындалып, кайда ла болзо, озолоп, бастыразын башкарып, ончозын көрүп, ары-бери жүгүрип турган.

Таадам минип алган Шарап дворго карайлап калып, магтап келерде, оның јаан көзин от алып, онызы кызара јалтырт этти; ат бышкырала, кийин будына туруп чыкты; таадам тискинди колынаң божодып ийеле, туура калып түжеле, кыйгырды:

— Энебис, тут!

Јаанам карайлап турган ат жаар тап эделе, оның алдына крестей туруп алды; ат комудалду киштейле, јалбышты тууразынаң көрүп, јаанам жаар болды.

— Сен дезе коркыба!—деп, јаанам оның мойынына таптап, тискинди колго алала, жоон үниле айтты.—Сени мен бу јеткерге артыргызып саларым ба? Эх, сени, чычканакты...

Чычканак оноң үч катап јаан болуп, оның кызыл жүзин көрүп, каалга жаар оның кийининен бактырганду барып јатты.

Ороп салган, араай ыйлагылап турган балдарды Евгения эјем турадаң чыгарала, кыйгырып ийди:

— Василий Васильевич, Алексей јок...

— Ары бар, бар ары! — таадам колыла јанып, каруузын берди, эјем мени балдарла кожо апарбазын деп, мен кирнестенин алдына јажына бердим.

Мастерскойдың жабынтызы жемириле берди, оның агаштары ышла бурлап, алтың чокторло јалтыражып, тегери јаар сырайыжып калган болды; постройканың ичинде јажыл, көк, кызыл куйундар шуулап, тарсылдап турды, јалбыш двор жаар, күйүп турган јаан өрткө күрекле кар чачкылап турган улус жаар чыгып турды. Отто казандар аайы-бажы јок кайнагылап, буу ла ыш койу булуттый өрө көдүрилип, саң башка јыт көстинг јажын агызып, јытанып турды; мен кирнестенин алдынаң чыгып келеле, јаанамның будынын алдына кирдим.

— Бар ары! — деп, ол кыйгырды. — Былча базап саларлар, бар ары.

Дворго таң атту, јес бөрүктү кижи јортып келди. Јеерен аттың оозынаң көбүк чачылып турды, ол дезе камчылу колын өрө көдүрип алган кезедип, кыйгырып турды:

— Жол беригер!

Күзүнилер мендегендү ле сүүнчилү шыгыражып турдылар, бастыразы байрамдагандый жараш болды. Жаанам мени кирнес-те јаар ийде салып, айтты:

— Мен кемге айдып турум? Бар ары!

Бу өйдө онын айтканын укпаска жарабас болгон. Мен кухняга барып, көзнөктинг шилине катап ла жаба туруп алдым. је тургулаган улусты ажыра от көрүнбей турды,—жаңыс ла шлемдер кышкы бөрүктердинг ле картузтардынг ортозында жалтырап турдылар.

Отты жерге капшагай баскылап, суула уруп, бутла тепсен салдылар, полиция улусты таркада сүрүп салган кийининде кухняга жаанам кирип келди.

— Бу кем? Сен бе? Коркып уйуктабай турун ба? Коркыба, бастыразы эмди өдүп калган...

Ол менин жаныма отуруп алала, жайканып, унчукпай турды. Табыш жок түн ле караңгуйдынг катап келгени жакшы болды.

Таадам кирип, бозогонынг жанына тура түжүп, сурады:

— Энебис?

— Ой?

— Өртөдип алдың ба?

— Кем жок.

Таадам серный серенкени күйдүреле, көөгө уймалып калган бойынын жүзин көк отло жарыдып, столдогы свечини көрөлө, манзаарбай, жаанама коштой отуруп алды.

— Јунунып алган болзон — деп, бастыра бойы база көөлөн-нип калган жаанам айтты. Онон ачу ыш жытанып турды.

Таадам жаан тынды:

— Кудай сеге килеңкей болуп, сеге жаан сагыш берет...

V

...Табыш жок тым энгир болгоны санаама кирет; бис жаанам-ла экү таадамнын кыбында чай ичип отурганыс; таадам кадык эмес болгон, чамча жок, ийинин узун коларткышла бүркеп, төжөктө отуруп, кажы ла минуттынг туркунына суу чылап агып турган терин арчып, улам сайын кыркылдап, тынып турды. Онын көк көзи боромтык, жүзи тижип, кызара берди. Сырангай ла кызарганы—кичинек курч кулактары болды. Ол чайлу аяк-ка колын чөйө тутканда, колы ачымчылу тыркырап туратан. Онын кылык-жаны алдындагызындый эмес болды...

Кенетийин таадам кайдаг да жаңы бичик алып, оныла ала-
канына тыг табыштандыра соголо, мени омок кычырып алды:

— Же, сен, пермяк, кулугур, бери келзен! Отур, калмыктын
уулы. Бу темдекти көрүп турун ба? Бу — аз. Аз! Буки! Веди!
деп айтсан. Бу — не?

— Буки!

— Чын! Бу?

— Веди.

— Төгүндеп жадың, аз! Көр: глаголь, добро, есть, — бу мы-
нызы не?

— Добро.

— Чын! Бу?

— Глаголь.

— Чын! Бу не?

— Аз.

Јаанам ортозына кирижип айтты:

— Сен, адабыс, тым јаткан болзон!

— Токто, унчукпа! Меге өй јеткен, оноң башка мен көп са-
нааркайдым. Ары бар, Алексей!

Ол мени јылу јымжак колыла мойынымнан кабыра кучак-
тай алып, бичикти мениң тумчугымның алдына тудуп алала,
мениң ийинимнен ажыра сабарыла букваларды көргүзип тур-
ды. Оноң укус, тер ле быжырып салган согоно сүрекей јыта-
нып турды, мен торт ло тумалана бергендий болдым, ол дезе
сүрекей чугулданып, кыркырап, мениң кулагыма кыйгырып
турды:

— Земля! Люди!

Оның айткан сөстөри таныш болды, је славянский темдектер
олорго каруузын бербей турды: «земля» куртка түңей болды,
«глаголь» — энчейип калган Григорийге түңей болды, «я» — јаа-
нам ла мениң бойыма түңей болды, таадам дезе азбуканын
бастыра букваларыла незиле де түңей болды. Ол алфавитти
јергелей де, база бөлүктеп те удаган сурады; мен, база, таадам
чылап, чугулданып, терлеп, бастыра бар үнимле кыйгырып тур-
дым. Бу оны каткыртты, ол төжинен тудунып, бичикти уужап,
јөдүлдөп, кыркырууш үниле сурады:

— Қанайда кыйгырып турганын сен көрзөн, энебис! Эх, ас-
траханский кулугур, сен не кыйгырып турун, не?

— Слер кыйгырып туругар ине...

Меге оны база јаанамды көрүп отуарга сүүнчилү болгон:

јаанам жаагын јудругына тийдирип, столго чаганактанып отурып алган, бис јаар көрүп, тың эмес каткырып айтты:

— Је, слерге кыйгырыжарга болор!..

Таадам меге ол ненинг учун кыйгырып турганын јартап айдып берди:

— Мен су-кадык эмес учун кыйгырып јадым, сен ненинг учун кыйгырып жадын?

Онын кийининде үлүш бажын серпип, јаанама айдатан:

— Ондо эс јок деп, өлүп калган Наталья јастыра билген: онын эске алынары, кудайга баш, аттый, сүреен! Кедери јүр, канкак тумчук!

Арт-учында ол ойноп, мени орыннаг ийде салып ийди.

— Болор! Бичикти тут...

Таадам мени тың ийде салып ийди.

— Барып ойно! Ором јаар чыгарым деп сананбай, двордо ло садта јүр.

Меге садка ла барары кереес болгон: мен төгичектеги садка чыгып ла келгемде, балдар јуукадан ташла мени аткылап туратандар, мен дезе оларды ойто кайра ташла ок адып туратам.

— Бырь келди! — олог мени көргүлөп ийеле, согорго белетенгилеп кыйгыргылап туратандар.— Оны сок!

«Бырь» дегени не болгонын мен аайлабайтам, ологдын чолозы мени ачындырбайтан, је көп балдарла јаныскан адыжарга јакшы болуп, чике аткан тажым өштүни качыртып, јыраага кийдиргенин көрөргө јилбүлү болотон. Бу тартыжу чугулы јоктон башталып, өөркөш јоктон божоп туратан болгон.

Үредү јенгил берилетен, таадам мени тудуш ла ајыктап көрүп, ас чыбыктайтан, менин санаамла болзо, алдындагызынаг көп чыбыктаар керектү болгон. Јаанап келеле, база јардак болуп, таадамнын ээжизин ле јакылтазын мен көп бузуп турар болдым, ол дезе меге јаныс ла талайып, адылып ла туратан.

Ол алдында мени, байла, тегин јерге соккон болор деп бойло, мен мыны бир катап ого айттым.

Менин ээгимнег тудуп, бажымды көдүреле, көзиле типилдедип, чөйилте айтты:

— Нени-и?

Карсылдада каткырып, айтты:

— Эх, еретикти сени! Сени канча кире сойотонын сен жанайда тоолоп алатан? Менең башка, мыны кем билер? Кедери бар!

Je мени ол тушта ийинимнег тудуп, катап ла көзим јаар көрөлө, сурады:

— Сен сүмелү бе ол эмезе јымжак јан-кылыкту ба?

— Билбезим...

— Билбезинг бе? Je мен сеге айдып берейин: сүмелү бол, мынызы артык, јымжак јан-кылыкту кижиги—тенектин бойы, билдинг бе? Куучынынан јан-кылыгы јымжак. Билип ал! Барып ойно...

Мен удаган јогынан псалтырьды јакшы кычыра бердим, энгирлер сайын, чайды ичкен кийининде, мени ол үредип туратан, меге псалтырь кычырар керек болгон.

— Буки-люди-аз-ла — бла; живете-еже-же — блаже; — наш-ер — блажен¹ — деп, мен указканы страницала јылдырып, айдып, эриккенимнег сурадым:

— Блажен өбөгөн—ол Яков таайым ба?

— Эмди ле сенинг јиткенг орто јырс эттизем, блажен өбөгөн кем болгонын сен билип аларың!—таадам чугулданып айтты. Je темигип калганы аайынча ачынып јат деп мен билип турдым.

VI

Мени оромго ойноорго божотпойтондор, ненинг учун дезе оны көргөмдө, калаңы кижидий болуп, јаантайын өөн-бөкөнниң бурулузы болуп калатам. Менде нөкөрлөр јок болгон, айылдаштардың уулчактары мени өштөп туратандар; олар мени Каширин деп адаганда, меге јарабай туратан, олар дезе билип алала, бойы-бойларына оноң до тың кыйгыратандар:

— Қашей Каширинниң балазының балазы чыгып келди, көрүгер!

— Оны согугар!

Оноң согуш башталатан.

Мениң күчтү болгоным ла согушта эпчил болгоным,—јажымнан эмес болгон,—мыны тудуш ла меге табарып турган өштүлер бойлары айдыжатандар. Je андый да болзо, уулчактар мени тудуш ла согуп туратан, мен айылыма тижип калган тумчукту, јарылып калган эриндү ле јүзимде көктү, кийимдерим јыртылып, тоозыңга уймалып калган келип тургам.

Јаанам мени коркыганду уткыйтан:

¹ Блажен—ак санаалу кижиги.

— Не, кулугур, база ла согушкан ба? Же бу мындый не болды, а? Сени мен кол бажына тоголодор болзом...

Менин жүзимди јунуп, көк јерлериме састын бодяга¹ деп өлөнгин ле јес акча салып, айдып туратан:

— Же сен тудуш ла не согужадын? Айылында јобош, оромдо дезе неге де түней эмес? Уйалбас. Таадага сени божотпозын деп айдар болзом...

Таадам менин көгөрип калган јерлеримди көргөндө, качан да адылбайтан, јангыс ла кыркырууш ўниле айдатан:

— База ла медальду келдин бе? Сен, Аника-јуучыл, тышкары жүгүрерим деп сананба, уктын ба?

Оромдо табыш јок болгондо, менин анаар барар да күүним келбес болгон, је качан балдардын сүүнчилү табыжын уккамда, таадамнын токтодып салганына көрбөй дө, двордон жүгүре беретем. Көгөргөн лө тижиген јерлер мени өөркөттирбейтен, је оромдогы ойноп турган уулчактардын кату кылык-јандары мени чугулдандырат. Качан олор ийттерди ол эмезе пөтүктерди согуштырганда, кискелерди согуп, еврейлердин эчкилерин сыдырганда ла эзирик тиленчилерле андышканда, мен чыдажып көрүп болбойтом.

Оромнын уур, өскө эске алынганым — ус Григорий Иванович болгон. Узун сынду, јараш бүдүлү, унчукпас, ол торт сокор боло береле, суранып базып јурген. Оны карган кичинек эмеген јединип јүрди; көзнөктөрдin алдына токтоп, ол тудуш ла кайдаар да туура көрүп алала, чичке ўниле чөйө айдатан:

— Өскүс-јабыс сокор кижиге кудайдын учун нени-нени берзегер...

Григорий Иванович дезе унчукпайтан. Онын кара очказы туранын стенизи јаар, көзнөк јаар, удур өткөн кижинин жүзине көрүп, өткүре будукталып калган колы барбак сагалын сыймап туратан, эрди тын бөктөлип калган болгон. Мен оны тудуш ла көрөтөм, је бөктөлип калган оостон качан да табыш укпайтам, карганнын унчукпай турганы мени былча базып тургандый болды. Мен ого јууктап болбойтом, јанына качан да келбейтем, оны көргөмдө лө ойто кайра айылым јаар жүгүрип, јаанама айдатам:

— Григорий оромдо базып жүрү!

— Чын ба? — Ол токуналы јогынан ачымчылу кыйгыратан: — Ме, жүгүрип барып, ого бер!

¹ Бодяга — бу өлөңлө улус ревматизмди ле тижикти эмдейтендер.

Мен калас ла чугулду мойноп туратам. Анайдарда, ол бойы каалганын ары јаны јаар барып, тротуарда турала, оныла удаган куучындажып туратан. Григорий күлүмзирене каткырынып, ас куучындажып туратан.

Кезикте јаанам оны кухняга кычырып алала, чай ичирип, азырап туратан. Ол канайда да бир катап менин кайда болгонымды сураган. Жаанам мени кычырган, је мен качып, одыннын ортозына јажына бергем. Ого мен јууктап болбойтом,—меге онын алдына турарга уятту болгон, јаанама база уятту болгон деп, мен билгем. Бир ле катап јаанамла экү Григорий керегинде куучындашканыс: јаанам оны каалганын ары јанына үйдежип салала, бажын эңейтип алган ыйлап, дворло араай келип јаткан. Мен ого јууктап келеле, онын колынан туттым.

— Сен оноң не качып жүгүрип туруң? — деп, ол араай сурады. — Ол сени сүйүп јат, ол јакшы кижине...

— Таадам оны ненин учун азырабай јат? — деп, мен сурадым.

— Таадаң ба?

Ол токтой береле, мени бойына јаба тудуп, араайынан айтты:

— Менин сөзимди ундыба: бу кижине учун кудаи бисти кыйнаар! Кыйнаар...

Ол јастыра айтпаган: он жыл өткөн соңында, качан јаанам үргүлјиге токунай берерде, таадам бойы городтын оромдорыла жүрүп, көзнөктин алдына базып келип, ачымчылу сурайтан:

— Менин јакшынак поварларым, бир болчок пирог берзерге, меге пирожок берген болзогор! — Эх, слер-лер-р...

Алдындагызынан ондо кижинин жүрегин токунаттырбас јаныс ла чөйө айдар ачу-корон сөзи арткан: — Эх, слер-лер-р...

Сурактар ла јакылталар.

I. Алынган үзүктин текстин берилген план аайынча үлөп ийгер:

1. Карындаштардын обед өйдөгү керижи ле согужу.
2. Балдары өптү-жөптү јатсын деп јаанактын күүнзегени.
3. Таадазы керегинде Алешанын баштапкы шүүлтези.
4. Молитвага үренгени.
5. Оймоктын тал-табышту исторнязы.
6. Скатертьти будыганы.
7. Балдарды сойгоны
8. Таадак соктырткан Алешанын орынынын јанында.
9. Таадазы керегинде Алешанын экинчи шүүлтези.
10. Цыганак Алешага келгени.

II. Берилген планды тузаланып, Каширин таадактын характеристиказын тургузыгар:

1. Таадактын тыш кебери.
2. Онын озогы жүрүми.
3. Таадазы керегинде Алёшанын эки башка шүүлтөзи.
4. Кашириннинг жакшы кылык-жандары:
 - а) сагыштузы, сүмөлүзү, улусты жакшы билери;
 - б) иштенкейи;
 - в) жарамзышты, жылбындашты, копты сүүбөс болгону;
 - г) эрмегинин чокумы, жарты ла албатынын үлгери ле байлыгы;
5. Жарабас кылык-жандары:
 - а) ачабы, байырга амадап турганы;
 - б) казыры;
 - в) улусты сүүбөй, ологто бүтпей турганы.
6. Каширин таадак иенин учун жаман кылык-жанду (ачап, казыр, улусты сүүбөс ле ологто бүтпөс) болуп калган?

„Бала тужы“ деп повесть керегинде.

1913 жылдан 1923 жылга жетире Горький үч автобиографический повесть бичиген: «Бала тужы», «Улуста жүргени» ле «Менин университеттерим». Писатель бойынын жүрүминде болгон учуралдар керегинде бичиген литературный произведениелерди автобиографический деп айдар. Кажы ла автобиографический художественный произведениенин учуры писательдин жүрүмин көргүскенине жаан. Писатель бойынын жүрүминдеги учуралдарды эске алынып, жагыс бойынын жүрүмин көргүзөргө турган эмес, бойынын жүрүми ажыра ол улусты озогыдагы жадын-жүрүмле таныштырып, ол тужундагы өткөн керектердин учуры керегинде кычыраачылар билип, терен сананзын деп кычырат. Андый уур айалгалар жагыс ла писательдин жүрүминде болгон учуралдарды керелеп турган эмес. Бала ла иит тужунда оны курчаган көп тоолу улустын жадым-жүрүми база көргүзилет. Бу үч повестьте орус албатынын жүрүминин качан да ундылбас картиналары жураган.

«Бала тужы» деп повестьте өткөн жүсжылдыктын жетен жылдары көргүзилген. Бу жылдарда орус капитализм төзөлөрин жагыс ла баштап турган.

Горькийдин бала ла иит тужы Волгада өткөн. Волгала миллиондор тоолу пуд аш, көбөн, нефть тартылган, агаш агы-

зылган. Мында пароходтор ло баржалар, пристаньдар ла складтар тудулып, заводтор ло фабрикалар тургузылып турган. Јүстөр тоолу аргалу јаткандар мастерскойлор, магазиндер, трактирлер ачкандар. Олор улусты тоногылап, мекеле байыгылаган. Којойымдар ла фабриканттар ишмекчи албатыны јок сыраткандар.

«Эне Волганын» јарадына помещиктерге тоноткылаган, торолоп калган мундар тоолу крестьяндар јуулган. Олордын күчи јаан ла кичинекей ээлердин јеми болгон. Аайы-бажы јок уур ишке бастырып, оорудан ла курсак јетпезинег улам олордын көп сабазы өлгүлөп те турды.

Садучылардын ла заводчиктердин ортозында кижини базынчыктаар ла јаба базар казыр јан бийлеп турды. Ол јан көп улусты үрөп, улус бойы бойын көрөр күүни јок болор эдип, «кижи кижиге — бөрү» деп казыр закон тургускан. Шак бу мыны А. М. Горький «Бала тужы» деп повестте көргүскөн. Василий Каширин таадактын кеберинде, онын историйзында, капитализмнин казыр закондоры канайда кижини үрегенин көргүзөт.

**Василий Каширин
таадак.**

Баштапкы тарыйын Алёша таадазы керегинде жүзүн-башка санаа-шүүлтелү болгон: бир јанынан ол ого (Алёшага) «чугулчы», «улус кыйнаачы» деп көрүнөтөн. Ол Алёшаны талдыра соккон, онын улам Алёшанын жүреги сооп, таадазын јаман көрөр боло берген. Тын соктыртканынан улам оорып јаткан Алёшага кенетийин кыйнаачы-таадак келди. Мында Алёша онын таадазы озогызын јилбүлү ле сүрекей јакшынак куучындап билер, јалакай, жүреги јымжак кижини болгонын билди. Бу тушта Алёша таадазы керегинде база өскө шүүлтелү боло берди.

Алёшанын санаа-шүүлтези ненин учун анайып кубулганын билерге, онын таадазынын куучынын лаптап угар жерек. Јинт тужунда бурлак бололо, ол уур каторжний иштин көрөндүзүн бойы көргөн. Озогызын коскорып, ол эрмегин албатынын үлгерине келиштире куучындайтан: «...күн јиткенди кызыдып турганынан, бажын казан чылап кайнап турар, сен дезе үң үйеге бүктелип алган — сөөктөрини кыјыражып барарын ла барарын, тер көзинди туй алган, јол көрүнбес, жүрегин сыстап, көзинини јажы тоголонып турар».

Јинт тужунда таадак санаалу ла эпчил кижини болгон. Онын

санаалузын карый да берерде, бис көрүп жадыбыс. Улусты ол сүрекей жакшы билер, олордын ортозынан эпчилдерди ле сүмөлүлөрдү тың баалап туратан. Бойынын уулдарын (Михаил ле Яковты) ол жаман көрөтөн, олор экү аракызак болгонынын учун, олорды ол эш немеге жарабас улус дейтен. Цыганакты Василий Каширин таадак тың баалап туратан, ненин учун де-зе «онын колдору алтын» болгон. Жарамзышты, төгүнди көрөр күүни жок болгон. «Коп жетиргенге баштапкы камчы» — деп, ол копчы Сашага айдат. Кезикте, Акулина Ивановнала эмезе Алёшала куучындашканда, онын улуска кару, күүнзек болгоны көрүнөт.

Же Кашириннинг бу жакшынак качестволоры «акча учун» он-жылдыктардын туркунына өткөн тартыжуда жаба базылып, жо-голордын бейи жанында да болуп калган дезе жараар.

Таадактын кылык-жаңы кату, казыр боло берген. Ол бал-дарды ла Акулина Ивановна жаанакты аайы-бажы жок тың со-готон. Онын мастерскойында эн артык мастер Григорийдинг көзи артап жатканына ол бир де кичинек кородобойт. Таадак-тын кичинек мастерскойы жаан байлардын мастерскойларыла тартыжуда чыдажып болбойт. Таадактын мастерскойы күй-үп калды. Каширин таадак түрей берди. Онын кылык-жаңынын калганчы жакшы жаны — кижиге буурзак болгоны чек жоголо берди. Сокор ачабы ла аайы-бажы жок жаан чугулы онын жү-регин толтырып ийди; кызынын уулчагын, Алёшаны ла жүрү-миниң нажызын — Акулина Ивановнаны азыраарынан мойно-жып, чайдын оодыгын алаканына салала, тоолоп, кажы ла ки-жи лампадага бойынын үзин садып алзын деп жакарып турар боло берди.

Арт-учында таадак кыйынду, шыралу жүрүмге сагыжы чы-гып, чек жоксырап калганын көрөдис. Азыйдагызынан артканы жаңыс ла: «Эх, слер-лер-р...» — деп айдатаны болгон.

Повестьтин төс шүүлтези.

Повестьте писатель келер өйлөрдө орус албатынын жадын-жүрүми жаранарын, улус бойы-бойлорына киленкей болорын көргүзип жат. Бу повесть кепке базылып чыкканынан бери бир канча онжылдыктар өткөн. Горькийдинг шүүлтези бүткен. Ком-мунистический партиянын баштаганыла орус албаты базын-чыктап үргүлжиге айрылган.

Советский Союзтын миллиондор тоолу албатызынын жадын-жүрүми жаранганын А. М. Горький бойы көргөн.

Балдарды А. М. Горький тын сүүген. Балдарга учурлаган бичиктерди көпкө базып чыгарарын ол сүрекей кичеейтен. Мундар тоолу балдар ого бойлорынын жылу письмолорын бичигилейтен. Ыраак областтарда жаткан пионерлер ого айылдагылап та жүргөн. Бойынын бала тужундагы коронду жүрүмүн эске алынып, писатель наука ла иш онын жүрүминде кандый жаан учурлу болгонын куучындайт.

Балдарды жаан үредүлү, иштегкей советский улус болзын деп, Горький тын күүнзеп үредип туратан.

Сурактар ла жакылталар.

1. Горький «Бала тужы» деп повестыте кандый жадын-жүрүм керегинде куучындайт?

2. Автобиографический деп кандый произведениелерди айдадыбыс?

3. Каширин таадактын характеристиказын бичигер («Бала тужы» деп повестытен алынган үзүктин учындагы планы тузаланыгар).

4. Повестытин төс шүүлтези кандый?

5. «Бала тужы» деп повестыти табала, онон арыгызын айылыгарда кычырыгар. Кычырала, мындый сурактарга каруу берерге белетенип алыгар:

1) кижиге киленкей, буурзак болгон база кандый улустар повестыте көргүзүлгөн?

2) Акулина Ивановна жаанак керегинде писатель нени айдат?

3) Алёша Пешковтын кылык-жагы канайда өзүп тыгыган? Локту жаткан, кыйында жүргөн орус улус оны неге үреткен?

НИКОЛАЙ АЛЕКСЕЕВИЧ ОСТРОВСКИЙ
(1904—1936)

Болот канайда кадырынган.

(Романнан алган үзүк.)

Темир жолдо иштеп турган ишмекчилер бастыразы бастовать эдип турдылар. Бир күннинг туркунына бир де поезд өтпөди, жүс жирме километр жерде дезе темир жолды бир жерде колго алып, күрлерди оодып салган жаан партизанский отряд-ла жуу-согуш өдүп турды.

Түнде станцияга¹ немецкий черү тарткан эшелон² келди, же машинист, онын болушчызы ла кочегары³ паровозтон кача бер-

¹ Станция — темир жолдо поездтер токтоор жер.

² Эшелон — черү эмезе жуу-жепсел тартып бараткан поезд.

³ Кочегар — суунын буузынын ийдезиле иштеп турган котёлдорго өт салып, буунын тебүзүн көптөдип эмезе астадып туратан иши.

гендер. Воинский эшелоннон өскө, станцияда аткаарын сакып, база эки поезд турды.

Пакгаузтын¹ уур эжигин ачып, станциянын коменданты, немецкий лейтенант, онын болушчызы ла көп немецтер кирип келдилер. Коменданттын болушчызы кыйгырды:

— Корчагин, Полентовский, Брузжак. Слер эмди поездтин бригадазы болуп атанып жадыгар. Мойножор болзогор — бу ла жерде адып саларыбыс. Барарыгар ба?

Үч ишмекчи күүн-күч жок баштарыла кекидилер. Олорды паровоз жаар мылтыкту айдап апардылар, коменданттын болушчызы дезе өскө составты апаратан машинисттин, онын болушчызынын ла кочегардын өбөкөлөрүн кычырып турды.

Паровоз жаркынду чедиргенди чачылтып, чукулду бышкырып, терең тынып, карангуйды жарыдып, рельсаларла туннинг карангуйы жаар барып жатты. Артём от салатан жерге көмүрден таштайла, темир эжикти будыла жаба тебеле, кайырчактын үстүндө турган кыска тумчукту чөйгөннөн бир уурт суу ичип ала-ла, карган машинистке, Полентовскийге, айтты:

— Апарып жадыбыс дейдинг бе, адабыс?

Онызы желбер кирбиктү чукулду көзүн жумуп ийди:

— Жыдала сыртыга түрттүрип турганда, арга жокто апарарын.

— Ончозын таштайла, паровозтон качар керек—деп, тендерде² отурган немецкий солдат жаар жылчас эдип, Брузжак айтты.

— Мен база онойдо шүүнип жадым—деп, Артём айтты,—жаныс ла бу кулугур чаптык эдип жат.

— Эйе... — деп, көзнөктөн карап көрүп, Брузжак жарты жок айтты.

Артёмго жууктай отуруп алала, Полентовский араай шымыранды:

— Биске бу паровозты апарарга жарабас, билип туруң ба? Анда жуу болуп жат, восстание көдүргендер жолдорды буза соктырып салгандар. Бис бу ийттерди ол жерге жетирер болзобус, олорды тургуза ла оодо согуп салар. Сен билеринг бе, уулым, мен каан да тужунда забастовкалар болгондо, черүлер тартпайтам. Эмди де апарбазым. Бойыбыстын улустарыбыска өлүм экелзебис, өлөрибиске жетире уят болор. Паровозтын бригадазы кача берген ине. Жүрүмине де кысканбай, кача бергендер.

¹ Пакгауз — товарлар, өскө дө кош салатан склад.

² Тендер — таш көмүр, суу, оного дө өскө материалды артыктап салатан аңгылу вагон. Оны паровозтын кийинине колбоп жат.

Биске поездти јетирерге канайып та келишпес. Сен канайда сананып турун?

— Мен јоп, адабыс, је сен. мыныла нени эдерин?—ол солдатты көзиле көргүзип берди.

Машинист јүзин јуурып ийди, терлеп калган мандайын туткушла арчып алала, кыйнадып турган суракка каруу таап аларга иженип тургандый, кызарып калган көстөриле манометрди¹ көрди. Онын кийининде чугулду ачу-корон арбанды.

Артём чөйгөннөн суу ичти. Олор экилези јангыс ла керек керегинде шүүнип турдылар, је кемизи де бойынын шүүлтезин озо айдып болбой турды. Артём Жухрайдын мындый сөстөрин эске алынды:

«Сен, карындаш, большевистский партия ла коммунистический идея керегинде канайда көрүп турун?»

Онын кийининде Артёмнын берген каруузы:

«Болужарга качан да белен, меге ижен...»

«Јакшы болуш, карательдер апарып јадыбыс».

Полентовский јепселдү кайырчактын үсти јаар, Артёмго јаба энчейип алала, араай айтты:

— Мыны аайлап салар керек. Билип турун ба?

Артём чочый берди. Полентовский, тиштерин кыјырадып, кожуп айтты:

— Онон өскө арга јок. Төбөлөп ийеле, регуляторды² печкеге таштайла, паровозты араай барар јорукка тургузала, паровозтон калып түжер.

Јардынаг уур таар түжүрип јаткандый, Артём айтты:

— Јарайт.

Артём Брузжак јаар энчейип келеле, јөптөшкөн јоп керегинде машинисттин болушчызына айдып берди.

Брузжак каруузын тургуза бербеди. Олордын кажызы ла сүрекей јаан јеткерге барып јатты. Ончозынын айылында биле-зи артып калган. Анчадала јаан билелүзи—Полентовский болгон: онын айылында тогус кижн артып калган. Је паровозты апарарга јарабазын кажызы ла билип турган.

— Је, мен јопсинип турум — деп, Брузжак айтты,—је оны кем...—Ол Артёмго јарт эрмекти јетире айтпады.

¹ Манометр — туйуктап салган газтардын эмезе суйук немелердин тебүзин кемјийтен прибор. Мында айдылганыла — паровозтын котёлындагы буунын тебүзин көргүзип турган прибор.

² Регулятор — кандый бир машинанын јорутын түргендеди эмезе араайладып турар прибор.

Артём регулятордын жанында иштеп турган өбөгөн жаар бурылып, Брузжак олордын шүүлтезине база жөпсинип жат деп айткандый, бажын кекип ийди, же бу ла тужунда, жөби бүткелек сурак барына кыйналып, Полентовскийге жууктай жылып алды.

— Же бис бу керекти канайда эдерибис?

Онызы Артём жаар көрди:

— Сен башта. Сен сырангай чакту. Оны бир ле катап *ломло* кагып ийзебис—божогоны ол.—Өбөгөн тын жүрексип турды.

Артём кабактарын жемире көрди:

— Бу керекти эдип болбозым. Колым ненин де учун: көдүрилбей жат. Жартап көрзө, солдат бурулу эмес. Оны база жыдала коркыдып, айдап чыгаргандар.

Полентовскийдин көстөри жалтырай берди.

— Бурулу эмес деп айдадың ба? Бисти бого кийдире айдап салганында бис база бурулу эмес ине. Өлтүрөөчилер апарып жадыбыс ине. Бу бурузы жоктор партизандарды аткылаар, олор не, бурулу ба?.. Эх сени, жалтанчак!.. айу ошкош күчтү, же сенен туза ас эмитир...

— Жарайт—деп, Артём, ломды алып, кимиренди. Же Полентовский шымыранды:

— Мен алайын, мен иженчилү. Сен күректи алала, тендерден көмүр түжүрерге чык. Керек келишкедий болзо, немецти күрекле туда берерин. Мен дезе көмүр оодоочы болуп барайын.

Брузжак жөпсинип, бажын кекиди:

— Чын, өбөгөн.—Бойы регулятордын жанына туруп алды.

Кызыл бөлжилү, козырөк жок, чекпен бөрүктү немец тендердин кырында отурган: мылтыгын буттарыла кысап алала, сига-ра танкы тартып, паровозто иштеп турган ишмекчилер жаар каа-жаа көрүп салып отурды.

Артём көмүр күреерге өрө чыгарда, часовой оны керекке албады. Онын кийининде Полентовский, тендердин кырынан жаан болчок көмүрлерди күреерге турган кижилер болуп, эмеш туура жылзын деп темдек эдип сураарда, немец паровозтын будказы жаар баратан эжик жаар төмөн уккур жылып алды.

Немецтин бажы жаар согуп ийген ломнын табыжы жык эдерде, Артём ло Брузжак от тийгендий чочыдылар. Солдат, таар чылап, бозогого антарыла берди.

Козырөк жок, боро чекпен бөрүктөгү кан түргөн өдүп чыкты. Темир полго тийген мылтык шыгырай берди.

— Божогон — деп, Полентовский ломын таштап, айтты.

Онын кийининде, курулып тургандый, жүзин жуурып, шымыранды: — Эмди биске кайра барар жол жок.

Уни үзүктеле берди, бу ла тужунда улусты кыйнап турган тымыкты бузуп, кыйгыга көчти:

— Капшаай, регуляторды чыгара толгогор!

Он минуттын бажында бастыра керектер бүдүп калды. Башкаарын жоголтып салган паровоз жоругун эмештен араайлады турды.

Жолдын кырында турган агаштардын сомы паровозтын жаркынына көрүнүп келип, не де көрүнбес караңуйга тургуза ла жылыып турды. Паровозтын отторы караңуйды өдөргө албадашып, онын койу барыңкыйына табарып, жүк ле он метр жерди жарыдып турды. Паровоз, калганчы күчин жылыткандый, там ла араай тынып турды.

— Калы, уулым! — деген Полентовскийдин үнин Артём кийин жанынан угала, паровозтын тепкижинде тутказынан тудунып турган колын божодып ийди. Эттү-канду Артём, токтодынып болбой, машинадан озолой калыды. Онын буттары кату жерге тийди. Эки алтам жүгүрүп барала, Артём баш ажыра анданып, тың жыгыла берди.

Эки тепкиштең жаңыс өйдө база эки көлөткө калыды.

Сурактар ла жакылталар.

1. Немецтердин черүзи кайдаар ууланып браатты?
2. Немецтер карательный отрядту эшелонун поездде апарарга Полентовскийди, Артём Қорчагинди ле Брузжакты канайда албадаган?
3. Темир жолдын ишмекчилери партизандарды немецтердин табарузынан корып аларга нени эттилер?
4. Берилген үзүктинг орус ла өскө дө тилдерден кирген сөстөрүн чын бичиирге үренип алыгар.

Бу куучыннын планын тургузала, изложение бичигер.

Серёжа Брузжак.

Окопторло курчап салган ла атактуу эмикле айландыра чедендеп салган городто бир неделенин туркунына орудиелердин күзүрти ле мылтыктардын аткан табыжы сары таннан ала орой энирге жетире угулып турган. Жаңыс ла терен түнде тал-табыш токтоп турган. Түнде каа-жаа анда-мында мылтыктар жык-жык эдет: жажытта отурган солдаттар бедрежип турдылар. Тан жа-

рып ла келгенде, вокзалда батареянын јанындагы улус шакпыража берет. Орудиенин кара оозы чукулду ла коркушту јоткүрип ийет. Улус оны корголјынла катап ла толтыарга мендейт. Артиллерист шнурдан тартат, јер торгулана берет. Городтон үч беристе јерде, кызылдар алган деремненин үстүнде, снарядтар бастыра табышты базып, шуулап, сыгырып, јерге түжүп, тоозын-тобракты өрө көдүрип ийет.

Озогы польский монастырьдын чеденинде кызылдардын батареязы турган. Монастырь деремненин ортозында бийик төгдө турган.

Батареянын военкомы нөкөр Замостин туруп чыкты. Ол орудиеге бажын салып алала, уйуктап јаткан. Уур маузерлү¹ кайыш курын тыгыда тартып, снарядтын учуп браатканын тыгдап, онын јарыларын сакуп турды. Оградада онын тыгүни јангылана берди:

— Эртен уйуктаарыбыс, нөкөрлөр. Туруга-а-а-р!

Батареецтер мында ок, орудиенин јанында, уйуктап јаткандар. Олор, военком чылап ок, түргөн тура жүгүрдилер. Јаңыс ла Сидорчук табыланып јатты, ол уйкуга јайдырып турган бажын күүн-күч јок көдүрет.

— Је, шилемирлер ле база, таң јүк ле јарып келген, олор дезе аткылап турулар. Кандый уят јок албаты!

Замостин каткырды:

— Кижн күүни јок улустар, Сидорчук. Сенин уйуктаарга турганынды керекке бодобой турулар.

Батареец, арбанып, өрө турды.

Бир канча минуттын бажында монастырьдын чеденинде орудиелер күрсүлдеже берди, городтын үстүнде снарядтар јарылып турды. Сахар эдетен заводтын бийик трубазында, јайып салган досколордын үстүнде, петлюровский офицер ле телефонист отурып алгандар. Олор трубанын ичиле барган темир тепкишле чыгып алгандар.

Бастыра город, алаканда чылап, јап-јарт көрүнип турды. Онон олор артиллерийский адышты башкарып тургандар. Олорго городты курчап алган кызылдардын кажы ла алтамы көрүнип турган. Бүгүн большевиктерде сүрекей көп улус көрүнег. Олордын черүлери келип турганы билдирет. Подольский вокзалга

¹ Маузер — колмылтык.

баратан темир жолды сындай, орудиелеринин адыжын токтотпой, бронепоезд араай жылат. Онын кийининен көп тоолу жойу черүчилер көрүнип турды. Кызылдар городты аларга ченежип, канча катап табару эткендер, же казактар городко кирер жерлерде манакайланып, казынып алгандар. Окоптор коркушту адышла кайнап турдылар. Айландыра мылтыктардын адыжы жызырап турды. Ол мылтыктардын адыжы табаруга көчөр тужунда сүреен тыгып, тудуш кыйгыдый боло берип турды. Үстүне мөндүрдий корголжын урдуртып, сүрекей уур айалгага чыдажын болбой, большевиктер, жалаңда өлгөн улузын артырып, тескерлеп турдылар.

Бүгүн городко эдип турган согулта там ла тыгып, там ла көптөп туру. Кей орудиеинин атканынан амыр жок силкинет. Большевиктердин черүзи, жерге жада түжүп, бүдүрилип, токтоду жогынан ичкерлеп турганы заводтын бийик трубазынан көрүнип турды. Олор вокзалды колына алганына жуук болды. Казактар жууга бойлорынын бастыра бар күчтерин кийдирдилер, же вокзалга кире конгон кызылдарды женип болбой турдылар. Большевиктердин неден де жалтанбас черүлери вокзалдын жанындагы оромдорды алып ийгендер. Вокзалды корып турган үчинчи полктын петлюровецтери бойлорынын калганчы позициясынан -- городтын жанындагы садтардан ла огородтордон кыска ойго болгон коркушту согултадан улам чыгара сүрдүрөле, город жаар аайы-бажы жок качтылар. Кызыл черүчилер, олорго сагыш алындырбай, токтой түжерге бербей, каруулда турган постторын жыдалап жоголтып, оромдорго толуп турдылар.

Серёжа Брузжак онын билези ле жуук жаткан айылдаштары жуулып алган подвалда болгон. Ол өрө чыгарга албаданып турды. Энези токтодып та турган болзо, ол серүүн погребтен чыгып алды. Туранын жанынча күлүрөп, айландыра адып, «Сагайдачный» деп бронеавтомобиль өтти. Онын кийининен кандый да аайы-бажы жок, туш-башка чачылып калган петлюровецтер жүгүрип жаттылар. Серёжанын оградазына казактардын бирүзи кийдире жүгүрди. Ол калтыражып, патронтажын чечип, шлемин, мылтыгын таштайла, чеденди ажыра калыйла, огородтордо жажына берди. Серёжа оромго чыкты. Жолдо түштүк-күнбадыш вокзал жаар петлюровецтер качып жүгүргилейт. Олордын кийининен кызылдарла адыжып, броневик баратты.

Город жаар баратан шосседе не де жок, ээн болды. Же жолго бир красноармеец чыгара жүгүрүп келди. Ол, жерге жада түжө-
ле, жолды сындай адып ийди. Онын кийининен экинчи, үчүнчү
кижи көрүнди... Серёжа оморды көрүп жат: омор энчейип, бут
базына адып турдылар. Алдына кийер чамчалу, күнгө күйүп
калган, көстөри кызарып калган, пулемёттун ленталарын кур-
чанган, эки колында гранаталу китаец жажынбай жүгүрөт. Он-
чозынан озо пулемёдын тудунып алган база бир сыраңай жиит
красноармеец жүгүрөт. Омор бу городко кирген кызылдардын
баштапкы ла жуучылдары болгон.

Серёжанын жүреги сүрекей тын сүүнди. Ол шоссеге чыгара
жүгүрүп келеле, бар-жок күчиле кыйгырды:

— Эзендик болзын, нөкөрлөр!

Сапыбас жанынан чыгара жүгүрүп келген уулду китаец арай
жыга табарбады. Ол Серёжанын үстүнө чукулду чурап келер-
ге сананган, же жиит уулдын сүүнгөн чырайы оны токтодып ийди.

— Петлюра кайдаар качты? — деп, китаец тынарып, кый-
гырып турды.

Же Серёжа оны укпай турды. Ол, оградага түргөн кийдире
жүгүрөт, казактын таштап салган патронтажын ла мылтыгын
алып алала, жуучылдарга жедижерге жүгүрдү. Оны жаңыс ла
түштүк-күнбадыш вокзалга кирген тужунда көрди. Кызыл-
дар снарядтар ла жуучылдарга керектү кийим коштоп салган
бир канча эшелондор айрып алган. Оштүни ага жакын жаар сүрүп са-
лала, амыранарпа токтодылар. Жиит пулемётчик Серёжага ба-
зып келеле, кайкап сурады:

— Сен кайда, нөкөр?

— Мен бу жердин кижизи, жаңыс ла слердин келеригерди
сакыгам.

Серёжаны красноармеецтер курчап ийдилер.

— Мен оны билерим — деп, китаец сүүнчилү күлүмзиренип
турды. — Ол «эзендик болзын, нөкөрлөр!» — деп кыйгырган.
Ол большевик — бистин, жакшы — деп, ол Серёжаны жардына
таптап, оморкоп айтты.

Серёжанын жүреги сүүнчилү согулып турды. Оны тургуза ла,
бойынын кижизи чилеп, уткыдылар. Ол жыдала жуулашкан таба-
руда вокзалды оморло кожо алган.

Город тындана берди. Кыйналып калган журт улус, подвал-
дардан ла погребтерден чыгып, городко кирип жаткан кызыл-
дардын черүлерин көрбөгө, каалгалары жаар албаданып тур.

дылар. Антонина Васильевна ла Валя красноармеецтерле кожо бараткан Серёжаны көрүп ийдилер. Ол бөрүк жок, патронташ курчанган, ийинине мылтык салынган барып жатты.

Антонина Васильевна чугулданып, колын чабынды.

Серёжа, оның уулы, согушка киришкен! О, бу керек ого тегин өтпөс! Қорзөгөр мыны: бастыра городтың көзинче мылтыкту жүрүп жат. Оның кийининде не болор?

Андый шүүлтеге алдырып, Антонина Васильевна, токтодынып болбой, кыйгырды:

— Серёжа, тургуза ла жан! Мен сеге, тагмага, көргүзерим! Сен жуулажып көрөрин! — ол, уулын токтодып аларга, уулы жаар басты.

Je Серёжа, кулагын алдында көп катап чөйдирген Серёжазы, уяттаң ла өөркөгөнинен кызарып, мынайда айтты:

— Қыйгырба! Мен мынаң кайдаар да барбазым. — Оның жанына токтобой, өткүре басты.

Антонина Васильевна чугулданды.

— А, сен энеңле анайда куучындажып туруң ба?! Je, андый болзо, мының кийининде айылыңа ойто жанба.

— Жанбазым! — деп, бурылбай, Серёжа каруузын берди.

Антонина Васильевна алаң кайкап, жолдо туруп жалды. Оның жанынча күнге күйүп калган, тоозыңа туттуруп салган кызыл черүлердин рядтары өдүп жатты.

— Ыйлабагар, энебис! Уулыгарды комиссар эдип тударыбыс — деп, кемнин де электеген үни угулды.

Сурактар ла жакылта.

1. Кызылдар городты колго алар тужунда Серёжа нени этти?
2. Серёжаны красноармеецтер канайда уткыды?
3. Городтың журт улузы красноармеецтерди канайда уткыганын бичиген жерди кычырып беригер.

„Болот канайда кадырыңан“ деп роман керегинде.

Советский албатының оморкодулу геройы, Николай Островский, бойының творчествозында коммунизм учун тартыжунын качан да өлбөс идеяларын терең ле тың көргүскен. «Болот канайда кадырыңан» деп оның романы советский улустың күйүн сайын тудунатан бичиги боло берген: анда советский ал-

батынын санаа-шүүлтези ле амадузы айдылган. Павел Корчагин большевиктин төс кеберлерин алынган, онызы — албатынын ырызынын идеязына берингени, ол идея учун эрчимдү тартыжары, жалтанбас, коркыбас, уур керектерди бдүп чыгарга бек болоры, качан да болзо озолоп барарга албаданары. Н. Островскийдин бичиги революционный тартыжунунг от-жалбыжында ла ичкери барып јаткан иште улустын характери «болот чылап кадырынганын», большевистский партиянын башкарганы ажыра социалистический өйдин јангы кижизи канайда өскөнин, бистинг республика канайда төзөлгөнин, онын акгвардеецтерле, интервенттерле героический тартышканын, албаты хозяйствоны орныктырганын көргүзип јат.

Павел Корчагин — бистинг өйдөги јиит революционерлердин бирүзи. Корчагиннинг кеберинде автобиографический керектер көп.

«Павел Корчагиннинг кеберин бичиirimде, мен бойымнын ла бистинг өйдөги улустардын јүрүмдеринег ле биографияларынан ол өйдөги јиит ишмекчилерге ле јиит революционерлерге јарамыкту, келижип турган кеберлерди талдап алгам» — деп, Н. Островский айдып туратан. Павел Корчагинле коштой, романда өскө дө јакшынак јииттер көргүзилген, олор ортодо Павелдин бала тужундагы најызы, Серёжа Брузжак, анчадала јарт көргүзилген.

Островскийдин романында јаан бириктирүлү, ийделү кижининг кебери көргүзилген, ненинг учун дезе ол кижи коммунистический партиянын керегине учы-куйузы јок беринген, коммунизмнин јенүзи учун тартыжаачы, чындык герой болуп өзүн јаткан рядовой комсомолецтин, тегин советский кижининг кебери болуп јат.

ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ МАЯКОВСКИЙ
(1893—1930)

В. В. Маяковский.

Владимир Владимирович Маяковский 1893 жылда Грузияда Кутаисский губерниядагы Багдади деп деремнеде чыккан. Онын адазы, лесничий¹ киж, бойы да сүрекей иштенкей болгон, иштенкей улусты да сүүйтен. «Иштенкей киж — јакшы киж. ого болужар керек» — деп, адазы јаантайын айдатан. Энези дезе, Александра Алексеевна, балдарына (Володяга ла онын кичү сыйыны Оляга) сүрекей кару болгон, онын учун балдары да оны тын сүүйтен.

1902 жылда Володя Маяковский Кутаисский гимназиянын старший приготовительный² классына кирди. Гимназияда ол

¹ Лесничий — аташ қорыр киж.

² Приготовительный класс — гимназияга үренерге белетенер класс.

сўрекей жакшы ўренген: бештен төмөн оценка качан да албаган. 1905 жылда, бастыра ороондо революционный движение көдүрилип турарда, Володя бойынын жаан нөкөрлөрилө кожол школдын забастовкаларын белетеерге болужатан.

1906 жылда Маяковскийдин адазы кенетийин жада калды. Александра Алексеевна балдарыла кожол Москва жаар көчти. Олордын мындагы жадыны сўрекей коомойтыды: пенсия ас, балдарды дөзе кийимдеп, азырап, ўредер керек. Онын учун Александра Алексеевна туразынын бир комнатазын студентке берди.

Студент большевик кижил болгон, онын комнатазында Московский университеттин большевик студенттери жуулыжып, жажытту бичиктер кычырып, көп куучындажатарандар. Володя кожол жаткан студенттег андый революционный бичиктерди сурап алып, көп кычыратан.

Бир канча жылдар өткөн согында, Володя бойы революционный иштер өткүрип, большевиктердин Московский социал-демократический организациязынын члени болуп алды.

1908—1909 жылдарда Володяны кааннын полициязы эки катап арестовать эдилп түрмелеген, же оны быжу бурулаар документтер таап болбой, эки айдын бажында божодып ийгендер.

Түрмеде отураарда, Маяковский көп бичиктер кычырган, ол тоодо Маркстын «Капитал» деген произведениезин ўренип баштаган. Анда ок Маяковский калганчы өйдөгил художественный литературала таныжып, бойы бичип баштады. Же онын баштапкы ла поэтический произведениелерин түрменин надзиратели (ол түрмеден чыгар алдында) оног блаап алган.

Түрмеден чыгала, Володя бойынын ўредүзин божодор деп шүүнип алды.

1910 жылда Маяковский журукчылардын Москвадагы школында ўренип, көп жинт журукчыларла, поэттерле таныжат. Бу өйдө ол бойы көп бичиир болды. Бойынын баштапкы произведениелеринде Маяковский байларды, көп миллиондор тоолу ишкүчиле жаткандарды тоногон бир кезек ачап жалкуларды жамандап, чугулду электеди. Онын андый произведениелерин кепке ол тушта баспаган да болзо, же көп улус олорды кычырган. **Алексей Максимович Горький** Маяковскийдин жаан талантту болгонын билеле, ого бойынын болужын жетирди. 1914 жылдан ала Маяковский ле Горький жаан нажылар болды.

Телекейлик баштапкы жуу башталарда, Маяковский «Жуу ла

амыр-энчү» деген туујузында ачап капиталисттердин чындык јүзин көргүзет. Капиталисттерге јуу керек, је албаты-јон јуудан түрөп, түбекке, кыйынга түжүп турганын, албатынын жангыс ар-газы — Ленин көргүскөн јол аайынча империалистический јуу-ны гражданский јуу эдеринде болгонын Маяковский јакшы бичип көргүзет.

Улу Октябрьский социалистический революция башталар-да, актарла, интервенттерле тартышкан черүчилер Маяковский бичиген үлгерлерди кожондоп, табаруга-тартыжуга баратан. Гражданский јуу ойинде Маяковский РОСТА-да (Российский телеграфный агенстводо) иштеп, советский черүчилерге, ишмекчи ле крестьяндарга керектү журуктар, плакаттар, кыска үлгерлер (стихтер) бичиген.

1922 јылда 5 мартта Владимир Ильич Ленин Маяковскийдин «Заседаниеде ле отурып калгандар» деген үлгерин кычырала, эртенгизинде металлисттерге доклад эдип тура, онын чындык учурлузын мактаган.

21 январьда 1924 јылда Ленин јада калды. Маяковский бастыра ишмекчилерле, крестьяндарла кожо тын кородогон.

Ленин керегинде ол јаан туују бичиирин баштады. 1930 јылда 21 январьда Маяковский Јаан театрда, Москвада бойыннын «Владимир Ильич Ленин» деген туујузын кычырган. Политбюронын анда отурган члендери, залдагы бастыра улус оны јарадып угала, узак кол чабыштылар.

Маяковскийдин советский өйдөги бичиген произведениелери бистин албатыны социализм төзөörине көдүрип, социалистический төрөлин сүүрине ле корыырына, советский гражданин болгонына сүүнип жүрерине үредет. Онын «Јакшы», «Советский паспорт керегинде» ле онон до өскө произведениелерин советский улус текши билер.

Маяковский анчадала советский балдарды тын сүүйтөп. Советский Союзтын јиит улузына ол көп стихотворениелерин бичиген. Онын «Јакшы дегени не, јаман дегени не?», «Кем болор керек», «Јалку-јабыр Властын историязы» деген произведениелерин советский үренчиктер бастыразы билер.

Маяковский 14 апрельде 1930 јылда јада калган.

Онын бичиген произведениелери бистин ороонынын албатыларына коммунизм учун тартыжузына, телекейлик ишкүчиле јаткандардын амыр-энчү учун тартыжузына јаан болужын јетирет.

Онынг учун Маяковскийдинг произведениелери көп тоолу тилдерге көчүрилген де, көчүрилет те.

Сурак ла якылталар.

1. В. В. Маяковскийдинг жүрүмүн берилген план аайынча кыскарта куучындан беригер:

- а) бала тузгы;
- б) Кутанский гимназияда;
- в) квартирант-студент;
- г) түрмеде;
- д) журукчылардын Москвадагы школы;
- е) Маяковскийдинг үлгерлери черүчилерде.

2. Маяковскийдинг произведениелери коммунизм төзбөрүнө болужым кандайда жетирет?

Владимир Ильич Ленин.

(Поэмадан алган үзүк.)

Улуданг улу

партия

деп сөсти

Жагыдан

жаркындалтарга турум.

Жагыскан!

Кемге ол керектү!

Жагыс кижинин

үни чыгырыштаг да чичке.

Кем оны угар!?—

айса эмегени!

Ол до

базарда эмес,

жуукта болзо.

Партия —

араай ла чичке

үндерден

бириктирилген

бирлик шуурган,

пушкалардын

канонадазынан

кулактар жарылгадый,

Онон

Оштүний

шибеелери оодылат.

Кижии јангыскан болгондо,

ого коомой.

Јаңгыс кижиге түбек,

јаңгыс кижии јуучыл эмес, —

кажы ла

күчтү кижии

ого бийиркейт,

керек дезе

чак јокторы да —

экү болзо.

Је партияга

кичү улустар

бириккенде,

Оштү јендиртип,

тым боло берет!

Партия —

јотконду јудрукка түүлген

миллиондор

сабарлу кол.

Јаңгыскан неме эмес.

Јаңгыс болгоны — нуль.

Јаңгыс кижии —

ол јаан да

учурлу болзо,

беш этаж тураны

көдүрерден болгой,

беш сөөм

тоормошты да

көдүрип болбос.

Партия —

ол

бойы бойына

бек јөлөнгөн

миллиондор

улустын

ийиндери.

Бойы бойыбысты
тудуп ла көдүрүп,
партияла
стройкаларды
тегериге көдүрерис.
Партия —
ишмекчи класстың сын-арказы.
Партия —
бистинг керегибис мөңкүлик.
Партия —
јаңыс ла ого
мен бүдедим:
ол мени качан да мекелебес.
Бүгүн мен приказчик,
је эртен
картадаг каандыктарды кырадым.
Партия дегени —
ол
класстың меези,
класстың кереги,
класстың ийдези,
класстың магы.

Партия ла Ленин —
игис карындаштар.
История энебиске
кем баалу болор?
Ленин деп айтканыста,
партия деп бодойдыс,
Партия деп айтканыста,
Ленин деп бодойдыс.

* * *

Республикага
Ленин јокко
күч болор!
Оны солыыр керек —
кемле?
Қанайда?

Қлапту тожөктө
 јадарга
 болор!
Нөкөр качы!
 Ме сеге —
 ал —
эмди ле
 бастыра заводты,
 коллективно
еркаповый¹ ячейкага
 бичип алыгар...—
Буржуйлар
 көстөрін
 тостойтып көрөт,
бек баатырдың
 базыдынан тыркыражат,
Изү станоктордон
 төрт жүс мун кижі—
Ленинге
 баштапкы
 партийный венлок.
— Нөкөр качы,
 ручканы ал,
солыырыбыс — деп,
 улус айдыжат...
Мен карган —
 уулымнын уулын алыгар,
сыраңай артпайт —
 уткы, комсомол. —
Подшефный флот,
 якорьлорды көдүр,
талайга
 чыгарга
 өй келген,
«Талайларла,
 талайларла,
Бүгүн мында,
 эртен анда».

Ержаповый ячейка — РКП-линг (Российский коммунистический партияный) ячейказы.

Күн, бийикте!
 Керечи болорын —
 кунукчыл болгонунды
 түрген ташта.
 Балдар
 жаандарла
 тең базат —
 тра-та-та-та-та,
 та-та-та-та,
 «Бир,
 эки,
 үч!»
 Пионерлер бис.
 Бис фашисттерден жалтанбайдыс,
 штыкту ичкери барарыс».

Европанын јудругу
 калас көдүрилген.
 Бис оморды күзүртле жабадыбыс.

 Қайра!
 Тийбе!
 Керек дезе
 Ильичтин өлүми де
 улудан улу
 коммунист-организатор
 боло берди.

1924 жыл.

Бойының «Владимир Ильич Ленин» деген поэмазын Маяковский баштапкы ла тарыйын 18 октябрьда 1924 жылда, улу башчы јада калган кийининде бир канча өй өдөрдө, кычырган.

Ленин керегинде жаан произведениени Маяковский 1923 жылда, Владимир Ильич эзен тужунда, бичиирге шүүнип алган. Ленин бастыра телекейде сүрекей жаан учурлу кижн болгонын көргүзерге, Маяковский онын биографиязын, ол керегинде өскө улустын эске алынганын узак кичеенип шинжүлеген.

Лениннинг жүрүми бир ле кижининг жүрүмининг историязы болгон эмес, је бастыра јондордын историязынын өткөн жаан жүрүми болгонын јартаарга, Маяковский Лениннен ле ленинизмнен озо болгон исторический өйлөрдн көргүзет.

Қычыраачы улус капитализмнинг табылганын, онын өскөнин, ол канайда жыдып баштаганын поэмадан көрөт. Бу өйлөрдө исторический аренада жаңы ийде-күч — ишмекчи класс — туруп чыккан.

Лениннинг жүрүмү ишмекчи класстын ла оны баштаган коммунистический партиянын тартыжузыла, женүлерила колбулу. Ленин — коммунистический партиянын төзбөчизи. Онын учун Ленинди ле партияны айрылыштырарга сыраңай жарабас.

Ленин деп айтканыста,
партия деп бодойдыс.
Партия деп айтканыста,
Ленин деп бодойдыс.

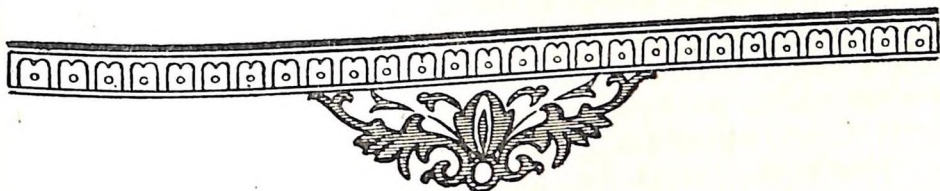
Телекейлик пролетариаттын башчызын — Ленинди бастыра жоктулар сүүп жат.

Онын өлгөнин јер-телекейдин ишкүчиле јаткандары тын ачурканып уктылар.

Је ишмекчи класс, сүүген башчызына кородоп то турза, бойынын ийде-күчин жылыйтпады. Ленинизм тирү болуп арткан, ленинизм ишкүчиле јаткандарды ичкери коммунизмге кычырат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Партияны Маяковский неле түндештирип јат?
 2. Партиянын ийде-күчи незинде?
 3. Партия дегени не? Каруузын үлгердин сөстөриле айдыгар.
 4. Партиянын характеристиказын көргүзерде, Маяковский кандый хужожественный эп-аргаларды тузаланып јат, тексттег таап беригер.
-

БОРИС НИКОЛАЕВИЧ ПОЛЕВОЙ
(1908 жылда чыккан)

Матвей Кузьминнинг калганчы кўни.

Журтта кожо јаткан улус Матвей Кузьминди улуска кўнзе-бейтен кижиде деп айдыжатандар.

Ол деремненинг јаказында, ағаш аразында јангыскан турган кичинек эски турачакта журтаган. Улуска каа-јаа ла кўрўнип, бўркелип калган јўретен, көп куучындашпас кижиде болгон.

Јебрен-эски мылтыгын јўктенип алып, ийдиле кожо ағаштын аразында саста базып јўретен. Јаскыда, ағаштын бўри торсойып келерде, өлөнг ортозында кайылбай арткан кардын үстүне кўртүк ойнойтон өйдө, Матвей Кузьмин туразынын эжигин јаба кадап койоло, уулынын өскүс Вася деп уулыла кожо ыраактагы ағаштын аразында көлдөргө барала, неделелер туркунына андап јўретен.

Колхозчылар оны сўўбейтен де эмес, је оны билгилеп болбой, оныла јуукташпайтан: улустаг бөлинип, унчукпай, ағаштын ортозындагы кижиде билбес јерде, јаантайын јангыскан јўрген кижинин санаазында не барын кайдаг билер дежетен. Андаарга анайып сўрекей јилбиркейтен улусты да деремнеде азыйдан бери сўўбейтендер. Андый да болзо, онын јажы сегизеннен ажа да берген болзо, ол колхозто каруулчык болуп иштеп, ижин јакшы бўдўрип турган. Матвейдин ле онын јелбер тўктў Шарик деп ийдинин каруулдап турган колхозтын јөөжөзине шок эдерге тўште де, тўнде де кем де тидинбейтен.

Јуунын түбеги көп көлдөрлү Великолукский јерге једип кет-

лерде, немецтердин туу-стрелковый дивизиязынын чанала жүрөтөн батальоны «Рассвет» колхозтын турган јерине токтогон. Бүрүнкүй бүдүмдү, улустан башка бөлинип жүрөтөн өбөгөн керегинде кем де батальоннын командирине јетирү эткен. Староста эдерге оноң артык кижии табылбас деп командир шүүген.

Немецтер Матвей Кузьминди колхозтын правлениезинин јангы туразындагы комендатурага алдырткан. Ого бир стакан немецкий аракы уруп береле, јамыга тур деп айткандар. Өбөгөн, быйан болзын деп айдала, күндүни албаган, су-кадык эмезине кородойло, карый бергенине, түлөй ле оорынкай болгонына шылтактанып, староста болорынан мойноп ийген.

Онын кийининде немецтер Кузьминди шакпыратпагандар. керек дезе коменданттын јакарузы аайынча экелип берген эски јаман мылтыгын да ойто јандырып бергендер.

Јаскары кышта табару эдерге белетенгилеп, бу көлдөрлү јерге көп јуучыл күчтер јууп алган тушта, немецтердин санаазына Кузьмин кирди. Туулу јерге жүрүп адыжатан черүний дивизиязы табару эдерге ичкерлеген. «Рассвет» колхозто турган батальон јуу јокко ло агаштар аразында састу јерлерле барып, Советский Черүний турган јерине өдүп барала, генерал Горбуновтын черүзинин озочыл бөлүгине кийин јанынан табарар амадулу болгон. Агаштын ортозыла баратан јолды јакшы билер кижии керек болгон. Бу јерле канча ла катап базып жүрген, бу јерде кажы ла састы, кажы ла каргананы, агаштын аразында кажы ла ташты, агнын кажы ла манакайын билетен Матвей өбөгөннөң артык кижии јок болгон.

Карган өбөгөндии батальоннын командирине экелеле, Советский Черүний турган јеринин кийин јанына бисти түниле јажытту баштап апар деп, офицер айткан. Мойноор болзон—адын койорым, јакылтаны бүдүрзен—акча, кулур, керосин, «үч јүстүк» деп айдатан эки оосту атту-чуулу немецкий мылтык берерим деген.

Матвей Кузьмин, кой терези јелбер эски бөрүгин болчоктой тудуп, командирдин алдында унчукпай турды. Билеечи кижинин көрүжиле мызылдап турган мылтыкты күнге ајыктады. Офицер чыдажып болбой, сабарларыла столды токулдадын отурды. Бу кылыгын кемге де билдиртпес, бүркүлнп калган кижиденг офицердин жүрүми, батальоннын жүрүми камаанду, оноң болгой, сүрекей кичеенип белетенген операциянын мөрлү өдөри оноң камаанду болуп турганын ол билип отурды. Је эм-

ди бу мылтык жаар ачаптанып көрүп турган, агаштын аразына жүрөөчи, унчукпас кижини санып туратанын билерге, офицер чырмайып турды.

Ишке жадып калган алаканыла Кузьмин мылтыкты сыймап, «Якшы мылтык»—деп айдала, офицер жаар кылчайып көрөлө, сурады:

— Акча кожуп береригер бе, быйанду өрөкөн?

— О-о-о! Керекти билетен кижини эмтир—деп, офицер сүйүндү. — Анайдарда, сүреен жакшы. Ого мынайда көчүрүп беригер: керекти билетен кижини немецкий командование тооп жат. Бүдүмчилү болушып турган кижиге немецкий командование акчаны кыскабайтан.

Иженчилү жол баштаачы табылды деп, офицер сүрекей сүйүндү. Же жангыс ла иженчилү жол баштаар кижини табылганына ол сүйүнгөн эмес.

Түбекке де түжерде жыргалду болгон күндү Франциядан бойынын батальоныла кожо бу кунукчыл, соок, агаштарлу жерге келеле, офицер беш айдын туркунына жүрөрдө, бу кижиге билдиртпес кылыкту советский улустан, бу кунукчыл ар-бүткеннен, бу ээн агашту жерден жаантайын коркып жүрөтөн, мында кажы ла күрт кар, кажы ла жыраа, кажы ла төнгөш кенетийин адып ийгедий, терең тылда да болзо, фронттон ыраак та болзо, кийимин уштыбай уйуктап, колмылтыгын курыла жастыгынын алдына салып, уйуктап туратан.

«Же табарып келеткен өштүлөрдү көрүп, тураларын өртөйтөн сан башка фанатиктердин¹ жеринде, мында да, акча жаан күчтү эмтир. Бу карган кижини оны канайып ченеген кирелү көрүп туру, ого төлөбөй төгүндөер болор деп бодоп турган эмтир!»—деп, офицер сананды.

— Сенин болушканын учун сүрекей кайралдаарыбыс, бир мунг салковой берерибис—деп, офицер мендеп айтты.

Карган өбөгөн тилмештин көчүргенин угала, койу буурылсары жабактарынын алдынан офицер жаар кезе көрөлө, санып отура, айтты:

— Ас, жеңил садып аларга туругар.

— Же бүдүн жарым... же эки мунг.

— Тал ортозын озолодо беригер, быйанду өрөкөн.

Офицер тилмешле жөптөжип эрмектежеле, кичеенип туруп

¹ Фанатик, фанатиктер — кандый бир жерекке учуна жетире беринген кижини.

чаазын акчаларды тоолоды. Карган өбөгөн тамырлу жалбак колыла столдон акчаны жуу тудуп алала, бөрүгинин кыбына чеберлебей ле, анар-мынар сугуп алды.

— Же, кем жок. Менен өскө жагыс ла бөрүлөр билетен жолло слерди жажытту апарарым. Кайдан барып чыгатаныгарды чокумдап айдып беригер — деди.

Баратан jerди офицер ого адап берди, картадан көргүзерге сананарда, өбөгөн айтты:

— Тегин де билерим. Анаар түлкү сүрүп барып жүргем. Эртең тура жедерибис... Же жагыс ла мылтык керегинде төгүнде-бегер, быйанду өрөкөн.

Азийдагызы чылап ок, унчукпай, бир де кижн жаар көрбөй, сагалы жаар күлүмзиренип, офицердин квартиразынан чыгала, Кузьминнин жанып баратканын колхозчылар көргөн. Улус онын кийининен ары шымыранып айткылаарда, ол кылчас эдип көрүп турды. Азийда колхозтын счетоводы болгон омок уул онын кийининен једип келеле, немецтерле нажылашкан учун айылынды өртөп саларыс деп айдарда, кайра бурылбай да, мынайда кимиренди:

— Тумчугынды арчып берзин деп, барып энеге айт.—Матвейдин туразын ыраактан ајыктап турган колхозчылар көрүп турарда, жарым частын бажында Кузьминнин уулынын уулы Вася кеден сумказын жүктенип алала, туразынан чыгып, ийди-ле кожо агаштын аразы жаар жүре берген; карган өбөгөн түктү тереле жапкан жалбак чаназын турадан чыгарала, айунын үзиле килейте сүрткүштеп, немецкий офицер јаткан тура жаар көрүп турды.

Ол өйдө немецтер атанарга белетенип турган. Офицер столдын јанында отурала, карбидный лампанын өчөмик жарыгына азийгы письмозын божодо бичип отурган, письмоны Саксонияда оптический заводто инженер болуп иштеп турган Вильгельм деп карындажына бичип јаткан.

Письмодо мынайда бичиген: «Кару карындажым Вилли, бу письмоны баштап бичигенинен бери бир ай болды, божодо бичип болбогом. Же божодо бичиирге өй јетпей турган эмес. Јок! Ой јеткил болгон. Қалганчы айларда бис, өй өткүрерге болуп, бу каргышту агаштын аразына отурала, ол ло тенемирзү үредүбисти катап-катап үренип турганыбыс, ол үредүден биске бир де туза јок, ненин учун дезе орустар жууны андандырала, будынан бажына тургузып койгон, кандый да ээжи јоктон жуу-

лашкылайт. Бүгүн бис табаруга барадыбыс, жүрүмимди база катап жагыдан ченегелегимде бичип божодойун деп турум.

Мени мактулу уткы: мен бүгүн саковыбаган жаан жетуге жетим. Орустардын бисти токунатпай турган, кижин сырагай билип болбос каргышту санаа-шүүлтезинин түлкүүрин таптым, же жаңы да эмес, ол ло эски, Европанын жүрегин биске ачкан түлкүүр ине. Акча, билер жанынан алып берген тегин ле акча эмей, карындаш. Бу советский орустар сырагай башка албаты, господин Г-нин жинт күлүктеринин автомадынын табыжы бу ороондо акадан иженчилү деп бодойло, бис акчаны көп бербей турганыбыс. Мен сего январь айда бу жерде журтап жаткан карган анчы керегинде бичигем, тыш бүдүминен көрзө, Лир каанга түнгей, кандый да сан башка атту, онын адын мен канайып та ундыбай сананып болбойдым (бу орустардын аттарын көрмөс алзын!). Бүгүн мен ол өбөгөнгө ченемел этим, ченемел сүрекей мөр болды. Эренгистелип турган кижин болуп, эмеш кыйыжып турала, ол бисти баштап апарарга жөпсинди... Же Курт келди, батальон атанарга белен деп айтты. Эзен болзын, кару жарындажым, сени, азийдагы чылап, окшоп турум, письмоны база бир тушта учуна жетире бичирип турум...»

Карануй боло берерде, туу-стрелковый батальон бастыра жуу-жепселин алганча, пулемётторын колчанакка салып алала, ончозы деремнеден каналу чыгала, жаан жолдон агаштын аразы жаар чөйилип бардылар.

Матвей Кузьмин бойы эткен жалбак каналу, анчынын ыраак алтап базатан базыдыла озолой барды. Карануй тынгый берди. Кургак кар жаап турды. Карануй тынгый берерде, улуска жүк ле озолоп бараткан кижинин сырты көрүнөр болды. Карган өбөгөн немецтерди кем де жүрбеген жерле баштады.

Түннин туркунына отряд күрт карлу, жуукаларлу, суузы тогуп калган көлдөрлү, жыраалу жерлерле барган. Бараткан аайын офицер компасла көрүп, озолоп бараткан Матвейди канча ла катап токтодып, ненин учун жол мындый тыйрык, качан жолдын учуна жедерибис деп, тилмеш ажыра сурап турган. Матвей каруузын жаантайын мынайда берип турган:

— Агаштын аразында жаан жол жок... Эмеш саковы, быйанду өрөкөн, эртен тура жедерибис—дейле, мылтык керегинде ундыбагар деп, такып-такып айдып турды.

Мылтык-жепселдин ле октаарынын уурына күчи там ла чыгып, немецкий солдаттар жыш агаштын ортозыла бараткан-

дар. Карангуйда озор агашка согулып, жырааларга илинип, бирүзи бирүзинин чаназына базып, жыгылып ла ойто туруп бараткандар. Карануй түнде араай да болзо, коркушту шуулап турган, не де көрүнбес агаш бу күрт карларды өнөтийин озордын буттарынын алды жаар таштап тургандый, жыраалар тырмактарыла өнөтийин селбектенип тургандый, жолго агашты өнөтийин тургузып бараткандый болуп озорго көрүнди. Шыраллап, арып калган, узада чөйилип калган колоннаны ефрейторлордын кыйгылары да чуктада жууп болбой турган.

Качан оошкы өңдү соок таң жарып келерде, отрядтын озочылдары агаштын жаказына чыгала, жыраала туй өзүп калган терең жууканын жанына токтой берген.

— Же, једип келдибис ошкош, Матвей Кузьмин бойының керегин билер!—деп, карган өбөгөн айтты.

Ол бөрүгин уштыйла, терлеп калган тас бажын оныла арчыды.

Шыраллап калган офицерлер, кардын үстүне отурала, ачурканып, соокко тогуп калган, тыркыражып турган сабарларыла папиросты жүк арайдан ла тудуп отуларда, жолдо жыртилып калган, кирлү ак бөс халатту солдаттардын калганчыларын ефрейторлор тунгак кыйгызыла јалан жаар айдагылап турарда, Матвей Кузьмин төстөк јерде турала, карлу јаланның үстүле чедиргенделип, јаркындалып, өксөп келеткен күнди ајыктап, күлүмзиренип турды. Күлүмзиренип турганын јажырбай, немецтер жаар кылчайып көрди.

Соок, тымык күн башталып турган. Тоң кар чананын алдында кыјырап јаткан. Кызыл төштү јаан кушкаштар, кичинек кара чочогойлорды чырмайып чокуп, өткүн үниле табыштанып отургандар. Қайда да сыраңай жуукта ийт үрди.

— Матвей Кузьмин бойының керегин билер!—деп, карган өбөгөн база бир катап айтты.

Јүзин бүркей өзүп калган сагалының ортозынаң јаан сүүнчилү күлүмзиренерде, карган өбөгөннің јүзинде чырыштары таркап, оның кунук чырайы јарый берди.

Кенетийин пулемётло аткан табыш угулды, октор сыгырыжып, тоң кардын үстин саң өрө чарчалтып турды. Табыш бастыра агаштарга јаныланды. Агаштын курузы јерге төгүлнп турды.

Пулемёттор сыраңай жуугында удураткылап турды. Чаналу немецтер, нени де аайлап болбой, коркыганына тоң кар

дын үстүне отура бердилер. Пулемёттор десе карлу түс жерди жулдай адып, колоннаны эки жанына кыстап келди. Немечтер санаа алынала, агаштын ортозы жаар жүгүрерде, оного удурат автоматла аткылады.

Солдаттар, чаналарын таштайла, ачу-корон кыйгырып, кургак карга бадалып, жалаңда жүгүрүжип турдылар. Кардын жылтырап жаткан үсти кирлү ак халаттарла бүркеле берди. Офицер, санаа алынала, карган өбөгөн жаар жүгүрди.

Төгнүн кырында бөрүк жок турган Матвей Кузьмин ыраактан көрүнүп турды. Салкын онын сагалын желбирейте согуп, бажынын тас жерин бүркеп турган буурыл чачын желбиредип турды. Бүркүлүп калган кабактарынын алдына жипт боло берген көстөрүн сыкыйтып, шоодылганду көрүп, немечтер коруларга да ченешпей, үүр койлор чылап, шакпырап турганын ол өчүркөп көрүп турды.

Олүм кайнап турган жалаңнын ортозына турала, амыр сүйүнүп турган карган өбөгөн жаар офицер кенетийин көрөрдө, офицердин шлеминин алдына кийген трикотажный бөрүгүнүн алдындагы сары чачтары кыймыктай берди. Онын кийининде колмылтыгын түргөн чыгара тартала, карган өбөгөннүн маңдайына уулады.

Матвей Кузьмин, бир де коркыбай, шоодып, күлүмзиренип, мынайда айтты:

— Карган Матвейди садып аларга санандын ба?.. Улусты бойыңа түңейлеп жадын, фашист!

Карган өбөгөн бөрүгүнүн кыбындагы акчаны алала, офицердин жүзине таштайла, ого уулап алган колмыктык жаар бир де эмеш коркыбай көрөлө, кайра бурылды. Пулемётчиктер, оны ок албазын деп, онын турган жери жаар атпай турганын карган өбөгөн билип ийди.

Немечтер оны база билеле, ол өбөгөннүн турган жериле бөктөнүп, агаштын аразы жаар жүгүрерге санандылар. Олордун кезиги калганчы күрт карды өдүп, коруланатан агаштар аразына жедип бараткандар.

Матвей Кузьмин, желбер түктү бөрүгиле жаңып, бастыра бар күчиле мынайда кыйгырды:

— Уулдарым! Мени карамдабагар, бир де шилемир артпазын, көрмөстөрди ончозын кыра аткылагар!.. Матвей...

Сөстөрүн учына жетире айткалакта, немецкий офицердин огы ого тийди, ол жерге араай отура берди. Же немецкий офи-

цер база тирү артпады. Эки алтам баскалакта, оны пулемёт-до өлтүрө адып ийдилер.

Ыраакта, жуукада, «ура» деген кыйгы там ла тыгып турды. Автоматчиктер салкынга килейип жалган кырлак күрт карларды ажыра калыдылар. Жүгүрүш бажында аткылап, калганчы арткан немецтерди жаба жеделе, кийининен ары аткылап, тудала, мылтыктарын айрыгылап, оной ары качып жүгүрүп бараткан немецтердин изиле олоордын кийининен ары агаштын аразы жаар жүгүргиледи. Олорло кожо карган өбөгөннүн уулынын уулы Вася Кузьмин жүгүрди. Карган өбөгөн Васяны бистин черүлерге, олорго немецтер табару эдерге белетенип турганын једип айтсын деп ийген. Немецтерди сүрүп брааткан жуучылдардын буттарына согулып, терең карга түжүп, јелбегүктү ийт үрүп мантап келди. Кулагын кайкаган чылап көдүреле, ийт кенетийин тура түшти. Агаштын аразында јангыланып турган жуунын табыжын ийттин эрикчеендү улыганы кезе согуп ийди.

Великий Лукалардын јанында сүрекеј јакшы күдели өскүрериле адычуузы чыккан «Рассвет» колхозтын колхозчызы Матвей Кузьмин бойынын узак өйгө жүрген жүрүминин калганчы күнин анайда жүрүп өткүрген.

Онын сөөгин Ловать деп суунын бийик јарадында жууп койгон, оны, офицер чилеп, жуучыл күндүлү, көп мылтыкла үн бириктире адып үйдешкендер.

Сурак ла јакылталар.

1. Матвей Кузьминнин характеристиказын куучында беригер. Матвей Кузьминнин сүмелүзин ле јалтанбазын көргүскен јерин таап, кычырып беригер.

2. Бу куучыннын планын тургузала, план аайынча куучындаарга белетенигер.

3. Советский улус Төрөли учун канайда туружып јат? (Темдектерди Ада-Төрөл учун Улу жуудан алыгар.)

«Бис— советский улус» деп темага сочинение бичигер.

АФАНАСИЙ ЛАЗАРЕВИЧ КОПТЕЛОВ
(1903 жылда чыккан)

Коптелов Афанасий Лазаревич крестьян кижининг билезинде 1903 жылда чыккан. Чыккан јери Алтайский крайдагы Залесовский райондо Шатуново деп деремне. Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде ол Барнаулда ўредўчилердинг курсында ўренет, онын кийининде «Красный пахарь» деп коммунанын председатели болгон, колхозтордын ижин көрөтөн инструктор болуп база иштеген. 1923 жылдан ала газеттерде иштейт.

Коптеловтын литературно-творческий јолы 1924 жылдан ала башталат. Онын творчествозында Туулу Алтайга да учурлаган произведениелер бар. Ол тоодо «Улу көчүш» деп јаан роман ла «Снежный пик» деп повесть.

Калганчы жылдарда онын «Сад» деп јаан романы кепке базылып чыккан.

А. Л. Коптелов көп жылдардын туркунына Алтай јерине жүреле, алтай албатынын јадын-жүрүмине јилбиркеп, онын јангы јолло браатканын көрүп, оныла оморкоп, ол керегинде бичиген. Оныла коштой ол алтай албатынын оос творчествозын орус тилге көчүрип, онын керегинде көп статьялар бичип туратан.

1947 жылда Горно-Алтайский автономный областьтын јирме беш жылдыгына советский башкару Коптелов Афанасий Лазаревичти «Знак почёта» орденле кайралдаган.

Онын «Улу көчүш» деп романы чешский ле алтай тилдерге көчүрилген, «Снежный пик» деп повесть дезе болгарский тилге көчүрилген.

„Улу көчүш“.

Баштапкы бажалык.¹

1

Ак көбүктү Түрген-суу кара суулу Караколго келип кожулып турган жерден ыраак жок, журттын жанында, саржу эдер завод тӱзӱлдӱ.

Десятник тилмештӱ айылдаг айылга кирип журди. Олор алтай улусты ишке кычыргылап, олорго кара кирпич чай, жалбырак тагкы ла жакшы бӱс берерибис деп турдылар. Айыл-журттын эӱлери талканду чайды бир эмештен араай ичкилеп, качанда иштебеген ишти барып иштеер бе *айла иштебес пе* деп, керетужӱне санангылап отурып, каруузын жук ле эртенгизинде бертендер.

Эн озо ӱмӱликтин члендери жалдандылар. Олор эки бригада болды: бирӱзи коп-коо тӱс тыттар жыгып турды, экинчизиндезе тураны тургузып турган жерге тоормоштор армакчыла сӱӱртегилеп экелетен. Айылдар кулурлу боло берди. Эмди алтай ӱй улус энирде курсактанарга жангыс ла эт кайнадар эмес болгон, је тестеден теертпектер эдип, кӱлге быжыратандар.

Борлай Токушев анайда ок ончозынан эрте турала, кӱн чыккалакта аралдан кургак одын экелип, оны кезип, жарып туратан.

Ол ӱйине килейтен: одынла бойы берижетен... Андый киленкей ӱбӱгӱн бар да, балдарды жыл тоозына да тапса, кем жок деп, айылдаштары кӱйӱнгилеп туратандар.

Карамчы бир будынан бирӱзине уур жайкана базып, одын аларга айылдан тышкары чыгатан, је одынды да Токушев бойы айылга экелип, отты бойы ок салатан. Чай ичип отурала, ӱйи жаар кӱрӱп сананды:

«Удабас айыл ичинде кабай турар. Эки жылдын бажында дезе отты айландыра тӱрт аяк тура берер... Жакшы!»

Эртен тура курсактанып алала, школ тургузып турган постройкага барып, анда обедке жетире артатан. Кажы бир толукта тоормошты ӱрӱ кодӱрерине эмезе косяк тударына болушсын деп, кемди-кемди плотник сураар болзо, Борлай база кандый бир жангы неме кӱрӱп аларга анаар ончозынан озо жӱ-

¹ Романнын II бӱлӱгинен алган бажалыктар.

гүретен. Кийининде ол ончозын база ла анайып иштеерине ама-дап, тураның толуктарын анайда ок шулмус, чыйрак кезерине ле јосты кезип, анайда ок косяктарды эптү тургузып турарына плотниктең үренип аларга тың албаданатан. Бойына бир тура тургузарын ол удаганнан бери сананып жүрген. Тенгери агарып, таштар да јарылып турар ачу-корон соокторго тыркыражын отурарга эмди ого болор! Партиянын аймакный комитетине калганчы жүрүште райкомнын качызы Копосов бойы элден озо строительство керегинде куучындады:

— Коммунисттер бойларына тура тургузып јадылар ба? Јок? Нениң учун? Билбей турулар дейдинг бе? Үренер керек!

— Мен тура тургузып аларым — деп, Борлай айтты.

— Ол ас, андый ок тураларды өскөлөри де тургузып ала-рына сен болужар учурлу.

— Кем јок...

— Кем јок эмес, эдер керек. Кыш келзе, јылу тураларда болор керек. Онызы јогына јангыс јерде чук јадыш та јок болор.

Ол күн Борлай озогызын эске алынып, сананып турды. Онын санаа-шүүлтезинде көчүштиң јилбүзи билдиртпезинен јоголып браатканын ол сезип турды. Эмди јангы јерге көчөрдөн болгой, ол керегинде онын сананар да күүни келбейт. Токунап, адаларыбыс ла таадактарыбыска түш те јеринде көрүнбеген јадын-јүрүмди јуртаар керек.

Бир катап Бабинос Собонов, бойынын чочыганын јажыр-бай, ого айтты.

— Алтай улусты обседлать¹ эдер закон чыккан деп, плотниктер айдыжат... Канайып, аттардың ордына ба?

Токушев токтодынып болбой, каткыра берди:

— Онызы бир јерге чук јуулыжып, деремнеле јадатаны оседлость деп айдылат.

Собонов оноң туура көрүп турала, соңында ол төгүндеп туру эмеш пе деп, оны шиндеп көрүп тургандый чике көрди:

— Деремнеле? Алтай кижии деремнеле јадып болбос. Биске көчөр керек.

— Деремнелеп јуртаары сүрекей јакшы деп, партия үредет.

— Мен јөпсинбей турум! — деп, Собонов өкпөлөнип турды. — Айылда јатканда алтай кижии тыттый бек, су-кадык болор, турада дезе оорыыр.

¹ Обседлать — ээртеер.

— Же сен көрзөңг, бастыра төрөөндөрининг тизелери кыжыражып, чаңчактары оорыйт—деп, Борлай ого өткөнип каруузын айтты. — Ол неден улам андый болот? Кыштын корон соогы бистинг улусты кичүдөң ала кемиретен.

— Алтай киж и турада јадар болзо, оорыйла, өлүп калар.

— Мынызы өштүнинг куучыны. Сен барып агаш кескен болзонг, јакшы болор эди: өмөликтинг члендери тураларда кыштаар учурлу.

— Тура тургузып ал деп албадаар болзонг, мен торт ло жүре берерим, единоличник болуп алдынан јадарым.

— Сени бир де киж и албадабайт... Сеге јөп бередис...

Јебрен айылдарынанг чыгып барбаска албадангылап, алтай үй улустар энгир ле сайын айыл ичинде отургылап, ыйлашкылайтандар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Туралар тударына алтайларга кем бслушты?
2. Борлай Токушев строителствопо болужың канайда јетирип, ого канайда јилбиркегенин көргүскен јерлерди табала, кычырып беригер.
3. Райкомнынг качызы иок. Копосовтын «јылу туралар јогына јаныс јерде чук јадыш та јок болор» дегенин јартап беригер.
4. Бир јерге јуулыжып јадарын кезик улус канайда уткыды?

2

Күндери узун энг ле јаан ай келди; кају јерлер, өзөктөр бастыразы чүмделе чечектей берди: бийик тууларда агарып јаткан карла коштой түүлген суулардын көпөгөш јаан јаландары јадат, олордон эмеш јабыстай дезе — сүүнчилү күн-чечектердинг јалбыштый јолдоры, оног јабыстай — туулардын сап-сары альпийский мак чечеги, јажарган агаштардын ортозында бийик элик балтырган бойынын апагаш чечегин јайып, чыкту јерлерде көгөлтирим-кызыл чай баш јалбырайт, алтындый чомур чечектер чичкечек сабында араай јайканыжып турдылар. Туулар ла өзөктөр чечектеп турды.

Караколдын јараттарында, сугарылып турган јерлерде, койу ла јымжак өлөңдөр көдүрилип чыкты. Озодо Сопоктын адазы Тыдык ээлеп туратан јерлерди землемерлер эмди өмөликтинг јерине јаба кезип бергендер.

Ишке чыгар күннинг алдында өмөликтинг јуунында бир канча час өйдинг туркунына тартыжу болды. Токушевтер эртенги ле

күннөң ала өлөң чабар ишти баштаар керек деп кичеегилеп тургандар. Же ологро каруу берип, өлөң — ол тирү неме, оны бойы кургабаганча чабарга жарабас: чечектеп турар тушта чабарын баштаза, андый өлөңнөң мал үзе өлүп, кырылып жалар деп айдыжатандар. Ол көрмөжөктөрдү өртөөрдө, оны база буынайда ок коркыткандар, андый да болзо, оного бери олог бойлоры да, ологдың билези де бир де катап оорыбадылар, айдарда, кандый да тынду салымы жок болгоны жарт. Өлөң чабарына шыйдынып турала, көбизи шымыражып туратандар.

— Өлөң, сени чаппаска санангам, же мени албадайдылар.

Бу жерде бир кезек сүрекей бийик тыттар турган, ол тыттар керегинде, олог бойлорынын күчтү ле бийик баштарыла күкүрттү кара булуттарды тиргиштеп турулар деп, өзөктө бастыралары айдышкандар. Ол тыттар ненин учун эмдиге жетире озогыла бойынча өзүп турган десе, ологдың будактарына өлөң илгендер, Сопок кажы ла жай сайын мындый күнде жайзаннын күни болор деп, текши жарлаарга кажы ла өзөктөр сайын атту элчилер ийетен. Тургузылган өйдө бүкке бастыра мундустар жуулыжатандар. Озогы тужунда өлөңди үй улустар колло жулатандар, жуу алдындагы калганчы өйлөрдө десе өлөңди кичинек чалгычактарла чабатандар. Эр улус десе өлөңди колло жууп, узун толгокторго тагып, оного ологды тыттын будактарына илетендер. Тоого до анайып ок алынатан:

— Жети тыт өлөң... он тыт өлөң...

Агын сууларды түгезе ичип, таштарды кайылтып салгадый аайы-бажы жок ийделү изидип турган күн туулардын бажына бийик өксөп чыкты.

Өлөң иштеерге эн ле жакшынак өй: чапкан өлөң эки күннин туркунына жараш жытту өлөң боло берер. Же Караколдын жараттарынын жалаңдарында чалгылардын да табыжы, улустын да үндери угулбай турды.

Эртен тура Борлай чакыга илип салган казаннын оодыгына малтанын төбөзиле жыгырада узак согуп турды, же аттарын ээртеерге коммунисттерден башка бир де кичи айылдарынан чыкпады. Айдарда айылдан айылга ол бойы барып, уйуктап турган эр улусты өрө тургузып, үй улуска айдып турды:

— Ылтам шыйдыныгар!

— Бойыннын үйинди айда, — Бабинастын үйи арбанды.— Менин өбөгөним бар, мени ол башкаар.

Собонов онын адаанын алды.

— Андый чалгыларла чабарга болбос. Мен бойым да колдорымды торсодып алдым.

— Чалгылар кем јок, јакшы, јаңыс бис бойыс чаап билбей турус, үренер керек.

Чалгыларды Борлай бойы курч мистү төжилерге јукарта таптап салган деп, колхозчыларды ижендирип айдып турды. Айыл сайын ол эки катап жүрүп, улусты јүк арайдаң ла тал түште јууп алды. Урматтан башка, үй улус ончозы айылдарында артып калдылар.

Эртенгизинде бүкте өлөң чабаачы улус база ла јуулышты. Олор чалгыла өлөңди бар-јок күчтерилене јыга согуп турдылар. је прокос ару болзын деп, олор алдындагы ла аайынча кезилбей арткан өлөңдөрдү колло јулуп турдылар. Борлайдың саптаган сабынаң бир чиижи уштыла чачылбаган болзо, ол иш ол ло кеминде өдүп турар эди. Јаңы чиишти кондырарда, чалгынын төзөгөзүн тыгара басып ийерде, чалгы ичпек боло берди. Ремонттоорын божодоло, Борлай алаканына түкүрип алып, база ла кайра тың талайып чаба берди. Чалгы куштын јунгындый јенил болуп, јаш өлөңнинг ортозына шыйт эдип кире конуп, оны шуулада кезе согуп, бир канча өлөңди туура чачып турды. Борлай токтой түжеле, чалгызын кем де билдирбезинен солып салгандый болгонына кайкап, оны ајыктап турды. Сүүнчилү каткырынып, ол чалгызыла түрген, түрген чаба берди, өлөң түрүлип, туура ташталып турды — прокос эки катап элбей берди.

Өлөң чабаачылар оны ээчий келгилеп, прокос ару болгонун кайкажып көргүлөп турдылар.

Борлай јаңыс ла суунын јарадына једип токтоды.

— Чиишти шак ла анайда селип алыгар... Бистинг кече ого сагыжыбыс јетпеген...

«Өмөликте нак болоры өзүп јат, ыраак келер өйдө ончолоры текши керекти, бойлорынын чылап, кичеегилеер» — деп, ол терен сананып, база јаан-јаан талайып чаап турды.

Улус чалгыларына жүгүрдилер. Суунын јарадында олор чалгыларынын саптарынын чииштерин солып кондырдылар. Чалгылар ол ло тарый чек кубула берди, олардын прокосторы тургуза ла элбей берди.

Өлөң чабаачылардын терлеп калган жүстери сүүнчилү боло берди. Прокосторды, алдындагызына көрө, учына чыгара беш катап түрген чаап чыгып, кечегизиндий күчтери тың чыкпай турды. Эмди олардын кийининде түп-түс, үч таң атту кижн

коштой јортып баргадый, элбек прокостор артып турды. Чалгылар чичкечек үнле шыйтылдап тургулайт.

Улустың јөптү ижин көрүп, Борлай сүүнип турды. Алдында брааткан кижиге једижерге эмезе оның кийининиң једижин клееткен кижидең качып браадып, прокосторды ээчий-деечий түрген чаап турганын болгобой до турды. Сууның јарадында чалгының сабын јерге кадап салала, бойы дезе таштарга јада түжүп, туулардың ап-ару, амтанду суузын ачаптанып көптөң-көптөң ууртап ичип турды.

Каракол үстүнде јенил туман көдүрилди. Өзөк јер уйкуга кирерин баштады.

Сурак.

Өмөликте нак болоры өзүп јат, ыраак келер өйдө ончолоры текши керекти, бойларының чылап, «кичегилеер» деп айткан Борлайдың шүүлтези бузулбазын бу бөлүктүң кандый учуралдары керелейт?

Бежинчи бажалык.

1

Јуунды јетире јазалбаган школдо өткүрген. Алтайлар туранын ичинде полдо отурдылар. Јуунның председателине тудулган Байрым јарлады:

— Јаңыс сурак — өмөликтің уставын јөптөөри.

Эр улус бойы-бойлорын ајыкташтылар.

— Өлөңди качан үлежетен? — деп, Утишка сурады.

— Нөкөрлөр! Ячейка јоктуларла кожо јөп чыгарган: өмөлик керегинде сурак бүтпегенче, өлөң керегинде шүүлте јок...

— Ячейка мында не керек? Бис чапканыбыс, бис үлежери-бис. Мал аайынча үлеер.

— Мал аайынча болзо, јарабас: Сүүнүшке бир ле тутам келижер.

Байрым аказына сөс берди. Борлай Копосовло жуучындашканын айдып берди. Оның сөстөри аайынча, алтайлардың эн озо төзөлгөн өмөлиги јурт хозяйствоның артелиниң уставына көчөр учурлу.

— Өмөликтің уставын јөптөзөбис, өлөңди үлежери керек јок болор, — ол оноң ары айтты, — јаан чеден тударыбыс, бастыра уйларды чедендейле, өлөңлө азыраарыбыс. Сүт көп болор. Завод биске сүт учун көп акча берер. Иш јылгыр болор. Уйлар

көрөргө жирме кижининг ордына жаңыс кижиге тудулар, арткандары туралар тудар. Жаскары машиналар садып аларыбыс — аш салып аларыбыс.

— Тилле немени бүдүрерге сен билеринг — деп, Бабинач кыйгырды, — сени укканда — түлкү ошкош! Председатель болуп жүрерге сеге жеңил ине.

Бабиначы Борлай кезе көрүп, чыдашпай айтты:

— Мен көчөрүм бе? Мындый тенек сөстөрдү жүүлгек те кижиге таппас... Менин көчүжим божогон. Болор. Эмди тура тударым. Мында жадарым. Мындый эрмектинг кийининде сенге куучындажар да күүним жок.

Бастыразы кыйгырдылар:

— Сен Борлайга тийбе!

— Ол эмес болгон болзо, эмдиге жетире Сопоктын алдына мойыныгарды энгилтер эдигер.

— Уйларды аларга ол иженбезин!

— Бир де кижиге албас. Тегин сурайдылар: артельге кирер кемнинг күүни бар?

Суртаев турала, колын жагып ийди:

— Нөкөрлөр! Бүгүн слерде ненинг де учун шууганду. Озогыдан бери мен слерге таныш, слердинг учун уйаладым.

Бастыралары оны көрөлө, унчукпай тым тура бердилер, онын соңында кончындагы калталарын алып, канзаларына танкыны тыга бердилер.

— Кажы ла кижининг күүнинде: артельди слерге жем де жондобойт, — оного ары Филипп Иванович айтты. — Албанла бир де кижиге тартпазыбыс. Санаазы эки башкаларды керексин кычырбазыбыс: бүгүн мынайда айдар, эртен анайда, андыйлардан артельге кандый туза? Биске коркынчактар керек жок.

Үредүчи лампаны жарытты. Алтай улустар канзаларын үчинчи, төртүнчи катап танкыла тыктап турдылар.

Эки күн өткөн кийининде Суртаев, үредүчининг айылына токтоп түйсө, бойынын дневнигине бичиген:

«Эртенгизинде тал-табыш база да көп болгон, ончозынан көп Собонов кыйгырган. Артель керегинде онын угар да күүни жок. Онын, середняктын, мензинеечи жагы санаазында бек отурат. Борлай дезе, Собоновтын айткылажына да көрбөй, иш-

тенкей кижі деп, ого ачынат. Бойының уулына, Токнага, ар-
тельге ончозынаң озо кирген учун, ол бир уй да бербеген.

Утишканың кылык-јаңын партияның бастыра члендери
кайкашты. Иженчизи јок кижі ончозынаң озо «артельде ар-
тарым» дегени оларды кайкатты. Эмегени көстөри кызарып кал-
ган жүрген, ол артельге жирбезим деп, мойножып ыйлаган деш-
ти. Борлай Утишкадаң сурады: «Бу не болгон?» Ол каруузын
берген: «Түниле мен оны токтоктогом, је јөптөп болбодым. Сө-
зиненг кыйбайт. Уй улус эр улусла түнгеј болгонын кем де айдын
берген. Бастыра јөөжөбисти јети үлү этибис: меге бир үлү,
үйиме ле балдарга — алты үлү». Утишканы артельге алдылар.
Өскөлөри Бабинос Собоновко көрө кирбей, чеберленип турган
ошкош..

Баштапкы артельди «Таң јарыды» деп ададылар».

Јакылталар.

1. Јуунда кандый сурак турган, ол суракты шүүжери канайда өткөни
куучындап беригер.

2. Суртаев дневнигине нени бичип турганын айдып беригер.

Роман.

А. Л. Коптеловтың «Улу көчүш» деп произведе-
ниези Алтай јериндеги коллективизация баш-
талганын көргүзет. Орус албаты алтайларга колхоз төзөөрине
акту јүрегинен јаан болужын јетирген. Оныла коштой колхоз
төзөөрине чаптык эткен байларла тартышканын, јыргалду, јай-
ым жаңы жүрүмди төзөөринде јоктулар канайда турушканын —
ончозын автор сүрекеј јарт көргүзет.

Андый бир канча узак өйдин туркунына өткөн керектерди
көргүскен произведениени роман деп айдар. Роман дегени
— узак өйдин туркунына өткөн керектерди бас-
тыра келтейлериненг көргүскен јаан эпиче-
ский произведение. Романның төс геройлары көп керек-
терде туружадылар, автор оларды ончо јанынаң көргүзет. Ге-
ройлордың санаа-шүүлтелери, кылык-јаңы канайда табынча ку-
булганын, өскөлөнгөнин автор романында куучындап берет
(Борлай Токушевтин, Охлупневтин ле оной до өскөлөринин).

М. Горькийдин «Эне» деген романы 1905 јылдагы револю-
цияның алдында орус ишмекчилер революционный тартыжуга
канайда көдүрилгенинин јаан картинасын көргүзет. Романның
действиези сүреен колбулу: анда көп эпизодтор, жүзүн-јүүр об-

щественный группалардан чыккан көп улус бар, Павел ле Нилловна карангуйда жүрген улустаң бийик санаалу революционерлер болуп өзүп чыккандар.

Советский литературада романдар көп бичилген. А. Фадеевтин «Жиит гвардия», М. Шолоховтын «Көдүрилген солок», Н. Островскийдин «Болот канайда кадырыңган» ла оңон до өскөлөри роман деген жанрга кирет.

Сурактар.

1. Роман деп нени айдадыбыс?
2. «Улу көчүш» деп романда не керегинде айдылган?
3. Орус писательдердин кандый романдарын кычырдыгар?

Литературный тип.

Орус писательдер произведениелеринде улустардын характерлерин (кылык-яңын) чындык көргүскилейт. Улустың кылык-яңын андый јакшы көргүзерге олорго не болужат?

Улустың кылык-яңының эң учурлузын, ишке кичееңкейин. улусла најылашканын, јадын-јүрүмди канайда көрүп турганын — ончозын писатель аңылап бичигени болужат. Слер орус литературала А. С. Пушкинниң «Дубровский» деген произведениезин үренгенигер. Троекуровты, байла, ундыбаганыгар: ол кату, казыр, улуркак, сүрекей ачынчак барин-крепостник. Слер оны бойыгар көрүп турганыгарла түңей.

Орус литературала слер Н. В. Гогольдын «Тарас Бульба» деген произведениезин үренереерде башка бүдүмдү геройло таныштыгар: Тарас Бульба — бойының јүрүмине де килебей, албатының јыргалду јайым јадын-јүрүми учун турушкан баатыр кептү кижи. Ол албатының коручызы.

Литературный произведениелердин андый геройларының бүдүминиң, кылык-яңының эң јаан учурын аңылап көргүскени литературный типтер деп адалып јат.

П. В. Кучияк бойының «Темир ат» деп куучынында Кичемкейдин — алтай албатының ортозынаң чыгып турган баштапкы ишмекчининг — ижинде де, үредүде де кичееңкей болгонын ла государственный јөөжө учун бойының јүрүмине де килебей туружарга белен болгонын көргүзет.

Юмор ло сатира.

Пушкиннинг «Дубровский» деп повезинде Дубровскийден коркып, акказын төжинде баштыкта алып жүрген каткымчылу Спицинди эске алыныгар: үредүчи-французла куучындашканын, тунди канайда өткүргенин.

Алтай албатынын «Сары-Каан» деп чөрчөгинде сүрекей каткымчылу жерлер бар: качан жалчызы жанып келерде, Сары-Каан жаман табыш экелген дейле (кызы кыс бала таап алганын угала), оны өлтүрзин деп жакылтаны бойынын колтукчыларына берген. Ол өйдө кучкаш учуп келеле, Сары-Кааннын манган бажына отуруп ийген. Сары-Каан жалчызына «оны өлтүр» деп жакылта берген. Онызы канайда өлтүретенин ондобой турарда, Сары-Каан «темир топпокло сок, тенек!» дeerде, жалчы (жана болор учуры жок) онын жакылтазын бүдүрген. Сагышту Сары-Кааннын жаан бажы жардына жапшына берген.

Локтуларды жаман көргөн тенексү Сары-Каан онойып өлгө-нинде албатынын юморло тузаланганын жарт көрөдибис.

Көп литературный произведениелерде писательдер юморды жадын-жүрүмнинг једикпестерин, улустын кылык-јагынын жама-нын јартап көргүзерге тузаланат.

Жадын-жүрүмдеги каткымчылу (комический) учуралдарды писатель бойынын произведениезинде көргүскени юмор деп айдылат.

А. П. Чеховтын куучындарынын геройлоры бистерди каткыртат. «Хамелеон» ло «Чичке ле Жоон» деп куучындарда андый каткымчылу учуралдар көп: «чичке» чиновник ле полицейский надзиратель Очумеловты писательдин художественный жураганынан көрөдибис. Је бу каткы јымжак каткы эмес. Бис олорды тын жаман көрүп, электеп каткырып турубыс.

Жадын-жүрүмде учуражар текши једикпестерди, улустын жамаң кылыктарын электеп, шоодып каткыратанын сатира деп айдар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Литературный тип деп ненн айдадыбыс?
 2. Юмор дегени не? Примерлерле темдектеер.
 3. Сатира дегени не? Темдектеер.
-

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВИЧ КУЧИЯК
(1897—1943)

Совет учун тыныбыс берерге,
Ончобыс бир түней турубыс!..

П. Кучияк.

Павел Васильевич Кучияк.

(Биография.)

Алтай литератураның өзүмин оноң ары ичкерледер керекте П. В. Кучияктың творчествозы жаан учурлу болгон.

Итлаш. Павел Васильевич (Ийт-Кулак Чочушевич Чочушев) 17 (4) мартта 1897 жылда, Эликманар аймакта Куйум деп журтта чыккан. Адазының ады Чочуш, энезининг — Ајимаш.

Бала тужундагы јүрүмин П. В. Кучияк бойының автобиографический «Адыјок» деп (учына јетире бичилбеген) романында сүреен чындык көргүзерин баштаган.

Андый ок жүрүмди кичинек Итлаш өткөн. (Жаандары Ийт-Кулакты эркеледип, Итлаш деп адайтандар.) Онын ойынга жаңы ла кирер ойинде (8 жаштуда) адазы жада калган. Итлаш биледе жаан балазы болгон.

Адазы өлөрдө, абаайлары Ажимашты кичү балазыла ада-эне-зиниң айылы-журтына жандырып ийерге амадагылаган. Итлаш ла Кыстанды кулданарга ол тушта жакшы болор.

Бу өйлөрдү эске алынып, Павел Васильевич куучындайт:

— Адабыс өлгөн, энебисти жандыргылап ийгендер, бис өскүс артып калганыбыс...

Өскүс арткылап каларда, кандый да ойын ундыла берген: олорды төрөөн-тугандары койлор кабырарына ийе бердилер. Жаскыда, жастың салкынду соок күндеринде, кийимдери сууга өткүлөп калган, күскиде куруга, жаш карга жылагаш буттары кызаргылап калган экү койлордың кийининиң жүретендер.

Олордың айылга келери астаган. Каа-жаада онын койлор кабырып турган жерине — Ак-Кобы ичине ле Кыралу-Кой деп өзөккө Шонкор таадазы ла Коркоп таайы келгилеп, кичинек койчыга чөрчөктөр айдып туратандар. Итлаш баатырлар керегинде чөрчөктөрдү угарын сүрекей сүйүтөн.

Аргалу жаткандардың балдары школго үренилөп жүргөн. Оны көрүп, Итлаш таадазына амыр бербей турды.

— Мени үредүге ийгер, — деп сурактаң ач-амыр жок боло берерде, Капшагай өскүстердин Чемалдагы приюдына келди.

— Менде өскүс уул бар. «Үренедим» деп ай-кулакка амыр бербейт — деп, ол абыска айтты.

**Павел
Васильевич.**

Василий абыстың айылында Ийт-Кулак артып калды. Бичикке үренерге болуп кандый да иштең мойнобойтон. Жаргак тонду, илгин штанду, чамча жок, кончы кеден ар өдүктү, улустың жигениниң артканыла курсактанып жүретен.

Сыйса чамча ла штанды крестке түжерден озо абыстың үйи көктөттирип берген. Крестке түшкен соңында ого Павел деп жаңы ат бергендер, адазының ады дезе абыстың ады аайыңча Васильевич боло берген. Онын кийининде Павел Васильевич күскиде Чемалдың церковно-приходский школында үренип баштаган. Же ол школдо Кучияк эки ле жыл үренди: үчинчи жылда жеткер болуп, одын жарып турарда, малта сынган, онын керегинде тың соктыртала, Куйумга жана берген. Курсагын, кийимин улуска жалданып табатан. Анайда ол улус эжигинде

жалчы болуп 1916 жылга жетире жүрди. Бу жылда айылду бололо. абаайларынан башка чыкты.

Коммунистический университетте.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде Алтай ичинде Совет жан төзөлгөн. Совет жан алтай албатыга жыргалду, жайым жадын-жүрүм берген.

1922—1924 жылдарда Кучияк жоктулардын комитединин качызы болуп иштеген.

Кичүден ала «үлгерчи» деп чололу, Кучияк жангы жүрүмди мактаган кожондорды оосло айдып чүмдеер боло берди. Бу өйлөрдө ол көп бичик кычырган, орус тилдин грамматикасын бойы тагынан үренип турган. Бир кезек өйгө Улалуга да (эмди город Горно-Алтайск) келип курста үренип барган.

1925 жылда жайгыда жоктулардын ортозында ас тоолу бичикчи улустын бирүзи болгон учун, оны Москвага Күнчыгыштагы албатылардын коммунистический университетине үренерге ийгендер. Баштапкы жыл университеттин подготовительный классында үренген. Кучияк мында жангы предметтерле танышкан: физикала, химияла, историяла, оноң до өскө наукаларла.

Беш жылдын туркунына ол мында көп неме билип алган. Эмди ол кудай ла көрмөс меке болгонын билип, ар-бүткенди бир де неме жайабанын билип, общественнын өзүминин закондорун ондоор боло берген.

Мында П. В. Кучияк баштапкы кожондорун, үлгерлерин бичиирин баштаган. Мында ок ол «Арбачы» деп баштапкы жаан тууязын бичиди. Бу тууыда ол озогы жокту үй кижинин, Арбачынын, жүрүмин куучындайт.

Кучияк советский писательдердин съездинде.

1934 жыл. П. В. Кучияк советский писательдердин баштапкы съездинин делегады. Бу съездте П. В. Кучиякты советский писательдердин членине алган.

Съездте А. М. Горький советский литературанын алдында турган задачаларды докладында чокум жартып айдып берген. Горький жангыс ла орус советский литератураны кичееп өскүрери жерегинде эмес, же Советский Союзтын өскө дө албатыларынын литератураларын бийик кемине көдүрери жерегинде куучындаган. Анчадала жаан аяруны Горький революциядан озо бойларынын бичиги жок болгон оок албатылардын литературазын төзөөрине ууландырган.

Съездтин кийининде Сибирьдин өскө писательдериле кожо

П. В. Кучияк А. М. Горькийдин квартиразына айылдап жүрөрдө, Горький онын колынан бек тудуп жакарган:

— Бойыгнын албатыннын жадын-жүрүмин, чөрчөктөрүн жуун бичи.

Улу писательдин бу жакарузын бүдүрүп, оноң жаантайын үренип, Павел Кучияк көп жакшынак художественный произведениелер бичиген, алтай албатынын чөрчөктөрүн, кожондорун жууп, жаан бичиктер эдип чыгарган.

Андый жуунтылардын ортозында «Алтай-Буучай», «Сартакпай», «Темир-Санаа» ла оноң до өскөлөри.

Же П. В. Кучияк алтай литературанын өзүп брааткан жолун оноң ары көндүктирген. Бу жолды оноң ары жарандыарга ого социалистический реализмнин методуна үрөнгени ле орус ла өскө дө карындаштык албатылардын писательдеринин творческий ченемелин шиндегени болушкан. Ол үлгерлерин жаңы алтай поэзиянын бийик художественный кеминде бичиген, алтай драматургияны байгыскан, алтай прозаны ачкан.

Кучияктын прозазы.

Совет жан тургузылганынан бери Коммунистический партиянын баштаганыла алтай албатынын жадын-жүрүми чек танылбас болуп жаранганын көргүзөргө Кучияк бойынын творчествозын ууландырган. Онын одузынчы жылдарда бичиген очерктеринен, куучындарынан ла пьесаларынан бис алтай албатынын социализмди төзөбөрине буудак жетирип турган классовой өштүлөрле эрчимдү тартышканын, өзөктөр сайын колхозтор төзөлгөнүн ле албатынын культуразы көдүрилип, улустын кебери кубулганын көргүскенин кычырадыбыс. Мыны бис «Өскүс-Уул», «Оролор» деп куучындардан, «Өштүлөр чакпыда», «Тузак», «Тартыжу» деген пьесалардан көрөдибис.

П. В. Кучияктын сүүген геройлоры — жаңы жадын-жүрүм төзөгөн, бийик санаалу, жаан ийде-күчтү советский кижини. Советский строй канайда кижини озогы кынжылардан жайымдайла, ого чын өзөргө арга бергенин Кучияк өрө темдектелген куучындарында ла пьесаларында сүрекей жакшы көргүзөт.

Кучияктын жалганчы жылдарда бичиген произведениелеринин эн жааны — Туулу Алтайда коллективизация канайда өткөни керегинде бичиген «Аза-жалаң» деп повесть болуп жат.

Аза-жалаңда жаткан жоктулар биригеле, бу жалаңда жаңыс кижинин эмес, бастыра жон улустын байлык өмөлик хозяйствозын төзөгөнүн автор куучындайт. Бу хозяйство байлардыйынан

сыраңгай башка болуп өскөн, ненин учун десе мында улус кижинин күчин жибей, кажызы ла бойына иштеген.

Совет жаң өмөликке укту мал өскүрерге, бийик түжүмдү аш саларга болушкан, улустын ижин жеңилтер техника берген. Өмөлик төзөлгөн керегинде айдылганыла коштой жаңы советский журт улус өскөнүнүн, олордын кылык-жаңы, санаазы бийиктегениннин историясын автор куучындайт. Олордын бойы-бойлорынын ортодогы колбулары, санаа-шүүлтелери, кылык-жаңдары чек башка болуп кубулган. Олор өмөлөжип, бойы-бойлоруна болужадылар, социалистический бийик санаа алынадылар, чындык советский улустар болуп өзөдилер. Андый улус повестте Керек-Жок, Күндүбей, Эзе, Чалма ла оной до өскөлөрү. Олордын кажызынын ла жүрүмдери башка-башка жолдорло өткөн, же олор ончозы учында жаңы жадын-жүрүмнүн эрчимдү тартыжаачылары болуп, жаңыс стройго турган.

П. В. Кучияк жаңыс ла алтай советский крестьянство керегинде бичиген эмес, онын творчествозында алтай улус ортодон чыккан ишмекчилер, интеллигенттер көргүзилет. «Темир ат» деп куучында Совет жаң тургузылган соңында Туулу Алтайга техника келип, социалистический промышленность төзөгөнүн лезыйда ишмекчи класс жок алтайлардан баштапкы ишмекчилер өзө бергени керегинде айдылат.

«Тойчы» деп куучынында ол городто үренип, бийик культурага жединген Эркелей деп кыстын кеберин журайт. Онын энези Тойчы озогыда көп шыра көргөн кизи, Совет жаң келерде, жакшы, аргалу жада берген. Же андый да болзо, онын санаа-шүүлтезинин озогыдан арткан-калганы бастыразы жоголбогон, ол эмдиге жетире кызын кичинекте кемге сөстөп койгон, оныла журтаар жаңду деп сананат, кызынын тойына барбаска жат. Ого көрө Эркелей башка, советский стройдын өскүрүп алган кижизи. Оны озогыда чылап кем де калымга садып болбос, сүүбеген кижиле албан-күчле журтадып болбос, ол эр улусла тенг праволу болуп, бичикке үренер, общественный иштерде туружар аргалу болгону көргүзилет.

П. В. Кучияктын көп произведенийлеринде орус ишмекчи класс алтай албатыга болушка көргүзилет. Темдектезе, «Чейнеш» деп драмада ол Андрей Куреев деп ишмекчинин, алтай жоктулардын сүрекей күндүлү наязынын кеберин көргүзөт. Андрей Куреев алтай улуска Россияда башталган революция керегинде солунды таркадат. «Аза-јалан» деп повестте Кучияк

алтай албаты ортодо революционный агитация өткүргөн, жоктуларды байларга удурлаштыра тартыжуга көдүргөн большевик Василий Иванович Зырянов деп кижери керегинде көп жылу сөстөр айдат. Орус ишмекчилер, крестьяндар алтай албатыга революциянын да кийининде көп болушкан да, болужып та жат. Бу болуш албатылардын улу нажылыгын качап да бузулбас, бек эдет.

Советский өйдө бийик өскөн улус бойлоры-
Кучияк—үлгерчи.нын жадын-жүрүмүн өңжидип, жарандырын кубултат. Мынын керегинде Кучияк анчадала жаркынду көп тоолу үлгерлеринде айдат. Кучияктын үлгерлеринин көп лө сабазы Алтайдын ар-бүткенин журап көргүскөн лирика болот. Автор бу үлгерлеринде советский кижинин керсү санаазы, баатыр ийле-күчи ар-бүткенди кубултып, жарандырып ла бактырып, тузалу эдип эеленип жатканын көргүзөт. Советский кижери ар-бүткеннин чындык ээси боло бергени П. В. Кучияктын үлгерлеринде иле көргүзүлөт.

Сен ненди де кыскандар күүнун жок,
Сенин кайырчагын ончозы ачык.
Кармандарын толтыра алтын!
Не ле жөөжөн ээсин тапкан,
Бойун билерин биске берерин!

«Алтай».

П. В. Кучияк Ада-Төрөл учун Улу жуу өйинде. П. В. Кучияктын калганчы жылдары Ада-Төрөл учун Улу жуу өйинде өткөн. Бу өйлөрдө ол национальный театрда артист болуп иштеген. Артист болуп иштеп тура, ол автобиографический «Адыжок» деп роман бичишин баштаган. Оныла коштой Ада-Төрөл учун Улу жууга учурлаган произведенияларди база бичип турды. Андыйлардын тоозында «Энезинин жакылтазы», «Эки гвардеец», «Өдүп болбозын» ла онон до өскө произведениялар.

П. В. Кучияк 1943 жылда «Эки гвардеец» деп пьесазын ла «Адыжок» деп романын бичип, учуна жетиргелекте, 2 июльда жада калган. Онын жүрүмү эртеүзүлгөн: П. В. Кучияк 46 ла жашту болгон. Же ол бойынын кыска жүрүмунин туркунына сүрекей көп иштеп, биске жаан литературный энчи артыргыскан. Онын бичиктери Горно-Алтайскта, Барнаулда, Новосибирскте, Москвада кенке базылып чыккан.

Сурактар ла якылаталар.

1. П. В. Кучияктың кичүден бскүс артканы ла церковно-приходский школго үрейерге келеле, Василий абыска жүргенин куучындап беригер.
2. Коммунистический университет П. В. Кучиякка нени берди?
3. «Арбачы» деп тууызын П. В. Кучияк кемдерге учурлаган? Онын учурын кыскарта куучындапар.
4. Советский писательдердин баштапкы съезди канча жылда өтти? П. В. Кучиякка анда кемнинг докладын угарга келишти? Ол кизи ого кандый жару берди?
5. Кучияктың прозасы керегинде куучындап беригер?
6. П. В. Кучияк үлгерлеринде не керегинде бичийт? Слер онын кандый үлгерлерин кычырып жүрдигер?
7. П. В. Кучияктың калганчы күндери кандый өйгө келишти? Бу өйлөрдө ол кандый произведениелер бичиген, кандый иште турган?

Арбачы.

Баштапкы бөлүк.

I

Арбачы деп бала болгон,
Ада-энези жокту жаткан.
Жоктулардын үлүзи дезе
Бай-кулактарга иштеери болгон.
Арбачынын ада-энези
Акту кучин байларга берген.
Арып жүрүп тапкан курсагыла
Жаңыс кызын эркелеп азыраган.
Арбачы жобош, уккур да болгон,
Карагуйда жылдыстый көзи
суркураган.
Ачап байдын адаркак көзи
Оны жастыра көрбөй тийген.
Жабы бай сагалын сыймады,
Жакшыркап мынайда айтты:
«Алты жашту уулыбыска
Арбачыны кудалаза кайдар?
Жалы жокко кулданарга,
Жалчы биске качан да болор!
Жаанап келзе, уулыбыс
Бойы билгей журтайтанын.

Жарашты мен аладым дезе,
Жаткан журттан табарыс!
Төлөйтөн калымы көп тө болзо,
Жөбжөбис једер, — коркыбазыс!» —
Јабы бай анайда айдала,
Арбачыны кудалап атанды.
Алымга кыстырган ада-энези
Јаңгыс кызын берип ийди...

II

Айланайын, Арбачы көөркий
Ада-јаштан келин болды.
Ада-эне сөзинен чыкпай
Ачулу күндерди көрө берди.
Жараш бүткен Арбачы бойы
Јаш өлөңдий чалдыгып жүрди,
Јаан улустардын сөзин тыгдап,
Јайнулу күндери көптөп келди.
«Э-э јайла, јокту Арбачы!
Кыйынду јерге кирген эмтирин!
Эки колынның ырысту кўчин
Байга тегинге берер турун.
Казыр карчаанын тырмактарына
Боро кушкаштый илинген јадын...
Качан да јыргал көрбөс болуп,
Қараңуј јерге түшкен эмтирин!
Қызыл чечектий жыс жүрүмингле
Качаннан качанга айрылыштын.
Көскө көрүнбес кыңыла
Колы-будынды кўлиттин».
Бай кижиге келин бололо,
Јаркынду жүрүми јоголды.
«Бажында бөрүк јок келген» — деп,
Күн тоозында сөктирди.
Јабы байга кул болуп,
Јаш жүрүми кыскарды.
«Јардында тонын јок келген» — деп,
Қоронду сөгүшти көп укты.
«Қазан балкажын шыба! — деп,
Қара јоргоны ээрте!» — деп,

Эзирик кайыны кыйгырат.
«Талкан-көчөни соксын!»—деп,
Кайын энези жыландый шыркырайт...
«Тай боромды ээртезин»—деп,
Кайыны кара чочкодый кыркылдайт...
Ачулу күндерин өткүрүп,
Арбачы ыйлап басып жүрди.
Амыры жоктог иштенип,
Арка-мойыны сыстады.
Кыштыг өткүн соокторында
Кату иштерди бүдүрөт,
Жайдыг жанмырына бастырып,
Жалаңда кой кабырат.
«Иштеген ижинг жакшы»—деп,
Кайын адазы айтпайт.
«Ичинде курсагыг тойу ба?» — деп.
Кайын энези сурабайт.
Арбачы! Айыл ичинде ачу ыш
Алтын көстөрүңди кызартты.
Айу бүдүштү казыр кайынын
Акту бойыңды кыйнады.
Арбачы! Сен жаскы чечек,
Изү жашты көп төктиң,
Көгөргөнчө соктырган жеринди
Көргүзөр аайын билбедиң.
Арбачы! Адаң-энең жокту,
Айрып сени албас.
Байларла жеңижейин де дезе,
Жалынган жүректери тыгынбас!
Байдыг малдары аркада толо.
Түгүрлү камдар ого болужат,
Алтын мөңгүни кайырчакка батпас,
Қамчылу жайзандар оны корыйт.
Жыргап жүрер ырысту күндү
Жаңыс ла түжинде көрөңгү.
Корон жүрегине бадышпаза,
Комудалыңды кожонгло айдарың!
«Жажыл торко пладым
Жааш суузына оңо берет,
Жаш мениң жүрүмим

Албан кыйынга тўже берет...
Кыс тужундагы кийимим
Отко какшап ыртылды.
Кызыл-марал жаражым
Ышла кожо ол чыкты.
Колго кирбес сен, салкын,
Кайдаар учтын болбогой?
Комудалыма килейтен
Коручылар кайда болбогой?...»

III

Айлар айланып өттү.
Жылдар жылыжып короды.
Арбачынын жалыр апшыйагы
Бир кичүдөг жаанады.
Оны көргөн Арбачы
Бойында бек сананды;
Качан түбинде барала,
Корон болорын билбеди.
«Апшыйагым чыдап келзе,
Менин учун адааркап кирер.
Албатыга түнөй ырысту журтты
Менле кожо ол журтаар.
Өбөгөним өзүп жааназа,
Өмө, болуш меге болор,
Оскө улуска бийлетпей,
Өмөлөжип менле жадар...»

Je барбак сагалду эчкичек
Көк бөрүдөг бүтпейтен.
Азузы коронду бөрүлөр
Бала бөрүзин үреттилер:
«Жаныс бүткен уулыбыс,
Жаражын сенин күн ошкош.
Жыланаш жоктунын балазыла
Жажына журтаарга санаба!
Түлкүдий кызыл, чокту уулыбыс,
Күмүштий сөзибис тындап ук!
Карама жоктунын кызыла
Карыганча журтап болбозын.

Бажына кийер бөрүгү жок,
Маарап келген кискечек эди.
Жардын бөктөөр тоны жок,
Кыгзып келген күчүгөш эди.
Удатпай оны жандырзабыс,
Уйат биске качан да болбос.
Арбачыны ойто алыгар деп,
Ада-энезине тил жетирер.
Чындап ла Арбачыны сүрзебис,
Чыгым биске качан да болбос.
Чыныркап бисле жаргылажатан
Чыдажар кижин оордо жок...
Ака-жайзанга сыйлайтан,
Алтын, мөңгүн бисте бар.
Ада-энезиле айдыжарга
Арга-сүмө бисте бар.
Кату төлөмир түшсө де,
Каралап керечи бис табарыс.
Каан-жайзанга жетсебис,
Калактадып ойто аларыс!
Куу сөөк челдеген Арбачыны
Ойто жандыра сүрүп ийели.
Күүнүн жеткен жарашты
Күмүжис кысканбай алып берели!
Арбачынын жокту адазы
Жаргылажарга бисле күчи жетпес,
Ак мөңкү жылым ташты
Ат камчызыла жарып болбос!»

IV

Жабы бай уулын
Анайда жаап сөстөди.
Арбачы жокту көөркийди
Ачуга түжүрүп жандыргылады.
Уур ишке күчүн жылыткан,
Ырысту жүрүмүн өчүп калган,
Ада-эненин эжигине
Арбачы ойто жанып келди.
Бала болорго барала,
Бажы теенип жанып ийди.

Бойының кўчин некейин дезе,
Баштайтан кижини билбеди.
Келин болуп барала,
Артап-кенеп ойто јанды.
Қанча јылга јоголгон кўчин
Кемненг некеерин билбей јўрди.
Је мында да кайкалы јок ло,
Энези өксөп ыйлап отурды.
Алдына салган эки тулунғын
Элп-селип сыймап айтты:
«Уйадына јўзим изиди,
Элегине эдегим кўйди!
Ада-өбөкө јанғыла јатпай,
Айрылып келген керегинг не?
Бала барган јерге јуртайтан.
Балтырган—чыккан јерге өзөтөн.
Таш—таштаган јерге јадатан.
Тамдала — чыккан јерге өзөтөн.
Қыс—барган јерге јуртайтан,
Ўлген кудай салымыла,
Ўч курбустан бычуула
Ўргўлјиге јуртабай,
Ўлтўреп-самтрап не келдин?...»

V

Ачап байдың јуртынанг
Ары бар деп сўрдўртти.
Ада-энезине келеле,
Эрке сөсти укпады.
Арбачы јокту көөркийге
Ачу корон көптөди!
Айландыра төрөөндөринең
Болужар кижі чыкпады.
Қолго тұшкен јобош куштый,
Қунугып, Арбачы шўўнип турды.
Јылыйтқан кўчин некейин дезе,
Башкарузы байлардан болды.
Анча-мынча кўндер өткөндө—
Арбачы бойына кату сананат:
«Ақыр, јалтанары токтозын,

Жайзаңга једип айдадым.
Қорқыыры мының ыразын,
Қааңга једип комудайдым!»
Жабызак бойы тың сананып,
Жайзаң айылына једип келди.
Кортук болгоны жылыып,
Қааңга једип, комудады.
Суудагы талдый тырлашты,
Суркурап јажы төгүлди.
Жабы байга иштегенин
Жажырбай ончозын айтты:
— Қир дегенде — кулга бодолду,
Уккур болуп жүрген эдим.
— Чык дегенде — ийтке түңей,
Ұн јогынаң чыгатын эдим.
Айбызын јакшы укканым учун,
Айылынаң чыгара сүрүп ийди,
Ижин јакшы бүдүртеле,
Ийтке түңейлеп — чык — деди.
Жалымды кайдаң алатам,
Жааным, слер жазап угугар,
Жабы байды мениң учун
Жаза көмөлөп, үредип қөрүгер... —
Оны жайзаң угала,
Жаагы айрылгадый катқырды:
— Акыр сен, тенек кадыт,
Айтқан сөзингди ондойдың ба?
Жабы байды јамандап турала,
Жардыға чыбык тийбезин!
Алтай ичинде ады чыккан
Жаан байла ойнобо!
Ат қамчызын жүктенип,
Айылыға ойто јанарың!.. —
Қаан јамылузы угала,
Қардын тудунғанча катқырды:
«Жамачызы јалбайған кулугур,
Жаныма јууктабай ары барзын!
Көзи ачылбаған боро күчүк
Бозогомды мениң алтабазын!
Қайралду байла бериште,

Кату јаргы аларын!»
Локту бойы Арбачы
Лайзаннан болуш албады.
Кайран бойы Арбачы
Кааннан быйан көрбөди.
Шоктоп жаман айттырганы—
Чоокыр таштый жүрегине турды.
Андыдып жүзүн сөктүргени—
Ачу-корондый, көксине толды,
Кайран Арбачы бек сананды.
Кара көстинг жажы кургады.
Кайыжып жаткан ак јаланды
Кайра да көрбөй, кечире басты.
Јаја туткан ак шагкыдый
Ак чакпынду сууга јетти.
Эки колын өрө көдүрип,
Кайра бурылып, кекинип айтты:
«Кан ичечилер, сакыгар,
Бистинг ырыс бир тушта келер!
Канча муннан кыйналгандар
Слердин өлүмди сакып јадылар!»
Јажыл өлөннинг ортозыла
Ойто јана базып баратты.
Канча жүзүн чечектерди көрүп,
Кожондогонун билбей калды:
«Јабага малым ат јетсе,
Јалын сыймап минерим.
Лайзаннын јангы чачылза,
Јакшылу күнди көрөрим.
Кулун малым ат јетсе,
Курлу семис азыраарым.
Кааннын јангы јоголзо,
Каткырып, ойноп јыргаарым!»

Экинчи бөлүк.

I

Көп јайлар јажарып өтти.
Канча кыштар соогын көргүсти.
Бир мун тогус жүс он јети јылда

Тенери күкүртиндий восстание
башталды.

Каанның генерал-бийлеринен,
Карды тойбос буржуйлардан,
Калыкты тоногон којойым-байлардан,
Камчызы коронду жайзандардан,
Кара мекелү кам-жарлыктардан
Оноң до өскө кара кускундардан
Качаннаң жуулган кату некеלתезин
Локту албаты эмди некеди.
Алтайдың бийик тууларына,
Ак чөл жалаңдарына
Сүйүнчилү жар угулып келди.
Албаты каймыгып туруп чыкты.
Айдылганы мындый болды:
«Жайзандардың жааны — жайзан—
Кан-кереде кийген каан агтарылган.
Арткан калдыктарын оның чачала,
Башкаруны ишмекчи-крестьян алзын!
Каан ширедең агтарылганы —
Коммунист партияның ийдези!
Бастыра кыйналгандар жарык көргөнн—
Большевиктердин сүмези» — дешти.
Ойгор Лениннин улу адын
Ол тушта Арбачы база укты.
Жаанду-жашту кыйналган албаты
Жүрегинде ырысту оны адады.
Андый улу кижинин ады
Канча ла миллион чөрчөк, кожоңдорго
Сүйүнчилү жараштыра чүмделди.
«Ленин — ишмекчи-крестьянның сүйүнчизи,
Ленин — кыйнаткан кулдардың ырызы,
Ленин — революция жеңеринин маанызы,
Ленин — жайзан-байлардың өлүмү,
Ленин — локтулардың жалтанбас

коручызы,
Ленин — сыраңай жарык большевик!
Ленин — ойгор, Ленин—улу, жалакай,
Ленин — бис жеңип чыгардын жылдызы!»
Локтуга өскөн алтай албаты

Ол тушта Ленинди анайда мактаган.
Ыргалду жүрүмнүн келерине
Арбачы иженип ичкери көргөн!
Жеезелеп журтаган буржуйлардын
Тазылдары ол тушта кодорылган.
Жер үстүндө ишкүчтүүлөргө
Жаркынду тагдак көрүнгөн!

II

Жаркынду күндий Совет
Көндөлөн лө биске келбеди.
Оны жуулап аларга
Көп кан, көп жүрүм берилди!
Кайран тынын кысканбай,
Кыйналган албаты туруп чыккан.
Көзи канду жутпалардан
Жайым жүрүмдү айрып алган!
Канчаны бандиттер кыйнаган,
Канча өскүстөр артырган!
Алтайдын түргөн суулары
Кызыл канла будылган.
Кара-Корумнун кара кускундары,
Колчактын ач бөрүлөрү,
Кара жыландый бандиттер
Канча көстүн жажын ичкендер!
Онын учун качаннаг качанга
Олордын ады каргышту болор!
Алтайдын жарык суулары,
Алтын-мөңгүндү бай туулары,
Алтайда журтаган ырысту албатызы
Өштүнүн барын качан да ундыбас!
Олорго өдөргө жол бербес!
Жажыл торко жууркан жабынган,
Жүзүн жараш чечекле жазанган
Төрөл бистин орооныбыс,
Онын жайым балдары
Жажына слерди каргазын!
Жайым жүрүмүн жазазын!
Большевиктерге баштаткан
Партизан отрядтар төзөлгөн.

Кызыл мааны көдүргөн
Кызыл черү көптөгөн,
Ойгор большевиктердин баштаганыла
Ончо ыштүлөрдү олор басты.
Онтоп жаткан жоктуларга
Жыргалду жүрүмдү олор берди!
Онын мактулу чүм кожонун
Алтайдын куштары ла салкыны
кожондоды.

Совет учун турушкан геройлорды
Түнге-түшке мактап чүмдеди.
Калапту партизандар төзөлдөрдө,
Кайран Арбачы кожо болды!
Адазынын мылтыгын алып,
Ак бандиттерле тын жуулашты!
Жабы байдан өчин аларга,
Жалтанбай Арбачы ичкери басты!
Бастыра орооныбыстын тартыжузында
Арбачы база кожо болды.
Орооныбыстын жеңүлөринө,
Арбачы, сен оморкоор учурлу.
Күндүлү орден ырысту төжинде
Тегиндү мызылдап турган эмес.

III

От-калапту, канду жууга
Жылдар өткөни билдиртпейтир...
Токунап, Арбачы иштеп турза,
Аймактарга бичик келтир:
«Эмди аймактар делегаттар ийзин,
Автоном областты төзөөрүнө» — деп.
Ончо аймактар делегаттар ийди.
Ол делегаттар ортодо
Кеен-жараш чегедектү,
Кызыл түлкү бөрүктү,
Кызыл-жеерен адын
Мөңүн жепселле чүмдеген,
Коркыраган сууларды кечип,
Кайыр бийик тууларды ажып,
Омок жүректү Арбачы

Олорло кожо атанып келди.
Улалуга једип келдилер,
Оромдор кееркеде јазалыптыр.
Кызыл торко маанылар
Кызыл јалбыштый јайылыптыр.
Албаты мында көп эмитир,
Айткан сөстөрүн Арбачы укты:
— Нөкөрлөр!
Джолдостор!
Товариштер!..
Ак бандиттерле јенджерге,
Ас чыгым биске болбоды.
Талдама аттар јалына јыгылды.
Талдама уулдар тынын берди.
Анда да јок, нөкөрлөр,
Ак јыландарды јендибис!
Албаты өштүлерин сүреле,
Амырды јуулап алдыбыс!
Қара-Қорумды јенип чыкканыс—
Коммунист партияның шылтузы!
Башкарубыс Совет болгоны—
Большевиктердин ойгор ийдези!
Бастыра албаты нак болгоны—
Октябрьский революцияның кайралы!
Ончозы түней јанду болгоны—
Улу партиябыстың ийдези!
Базынчыкта албатыга күн көргүскеи
Башчыбыс бистин—улу Ленин!
Қарануй јадын ташталды,
Кайралду күндер биске келди!
Ак бандиттер базылды,
Јаан-јаштар, јыргагар!
Ойгор Лениннің ырысту ады
Ончо телекейге јайылзын!
Большевиктердин ийде-күчи
Бастыра ишкүчтүлерди баштазын!
Јажына кыйын јоголды,
Јакшы иштейли, нөкөрлөр!
Сормо актардан айрып алган
Совет башкару эзендик болзын!

Өчпөс күнди көргүзетен
Коммунизм мөңкүлик болзын!
«Улу ороонды тыгыдар,
Ондо албатыны бичикке үредер,
Класс өштүлөрлө тартыжар,
Ырысту социализмди баштаар.
Большевик партияга нургулай болор,
Кызыл мааныны озо апарар»—деп
шүүжеле,

Автоном областьты төзөжөлө,
Арбачы атанып жанды.
Адынын тискинин тудала,
Арбачы ырғап кожоңдооды:
«Жабага малыбыс ат жеткен,
Жалын сыймап минели.
Жайзандар жаңы базылган,
Жайым жакшы ойнойлы.
Кулун малыбыс ат жеткен,
Курлу семиске минели.
Кааннын жаңы жоголгон,
Качанга жайым ыржайлы».
Кожондоп, Арбачы жанып ийди,
Көстинг жажын төкпөс болды,
Каткырып, ырғап айылына келди,
Катап байларга кул болбоды.

Сурактар ла жакылталар.

1. Поэманын строчкаларыла берилген план аайынча баштапкы бөлүктүн
4-чи ле 5-чи үзүктөрине ле 2-чи бөлүккө план тургузып алыгар:

1.

1. Арбачы деп бала болгон,
Ада-энези жокту жаткан.
2. Ачап байдын адаркак көзи
Оны жастыра көрбөй тийген.
3. Алымга кыстырган ада-энези
Жаңыс кызын берип ийди.

2.

1. Айланайын, Арбачы көөркий
Ада-жаштан келин болды.

2. Бай кижиге келин бололо,
Жаркынду жүрүмү жоголды.
3. Арбачы! Ада-эненг жокту
Айрып сени албас.

3.

1. Арбачынын жалжыр апшыйагы
Бир кичүден жаанады.
2. Же барбак сагалду эчкичек
Көк бөрүден бүтпейтен.
3. Арбачыны ойто алыгар деп,
Ада-энезине тил жетирер.

II. Арбачынын жүрүмүнөң үй улустың жадын-жүрүмү озогыда кандый бол-
поян билип алдыгар?

III. Ленин керегинде айдылган үзүктү наизусть үренип алыгар.

IV. Поэманың үзүктөрине кандый ат адаарга келижер, адайла, бичип
алыгар.

V. Чоокыр таштый, ачу-корондый, жайа туткан ак шанкыдый деп түңдөш-
тирүлөр кандый сөстөрдү жартап жат, ол сөстөрдү табала, бичип алыгар.

Тууы. Улгерлеп айткан алтай чөрчөктөр сүрекей ритмич-
ный. Олорды ритм ле рифмалар андый музыкальный,
жымжак эдет. Бу мыны бис кай укканыбыста аңылайдыс. Алтай
тилде сөс жаңыс согулталу: төс согулта сөстин калганчы үйезине
түжет, каа-жаада музыкальный ээчинги согулта сөстин баштапкы
үйезине түжет.

Алтай албатынын оосло айткан творчествозында үлгерлеп
айткан чөрчөктөр көп: «Малчы-Мерген», «Алтай-Буучай» ла
оноң до өскөлөри.

Анчадала жилбүлүзи «Алтын-Тууы», нениң учун дезе кай-
чы төс герой-кыстың адын Алтын-Тууы деп адап жат, орустан
айтса, «Золотая поэма». Чындап та, кыс бала баатыр болгоны,
оның өштүлөрлө жуулажып, олорды жетгени алтындый баалу.

Ч. А. Чунжековтын атту-чуулу чөрчөкчи Н. У. Улагашев ке-
регинде бичиген произведениези «Тууы» деп адалып жат. Пи-
сатель чөрчөкчинин жүрүмин бастыра тууыла түңдеп, оны
«Тууы» деп адап койгон.

Тууы деп бис нени айдадыбыс?

Көрүмжилү кандый бир керек эмезе кижиге керегинде куучын-
даган жаан үлгерди тууы деп айдадыбыс.

Баатырлар керегинде үлгерлеп айткан жаан произведениелер
эпический тууылар деп айдылар.

П. В. Кучияк жокту кижининг Арбачы деп кызы керегинде бичиген жаан «Арбачы» деп үлгерди база туују деп айдадыбыз.

Сурактар ла жакылта.

1. Үлгерлеп айткан алтай чөрчөктөр неениг учун ритмичный?
2. Туују деп сөс алтай албатынын оос творчествосында бар болгонун кандый произведениелер керелейт?
3. Туују деп нени айдадыс? Эпический туују деп кандый произведениелерди айдадыс? Туују деп сости орустап канайда айдар?
4. Озогы ла эмдиги өйдөги орус ла алтай писательдердинг произведениелериненг темдек айдып беригер.

А л т а ы .

Э-э, төрөл Алтайым,
Көп жылдарга мен сени
Женил будымла тепсеп жүрүм,
Тоолоп таппас жаражынды
Үлгерлеп сөслө айтпадым.

Сен жараш болгон, же унчукпайтаң,
Көксинде не барын көргүспейтең.
Албатыга жарт билдирбей де,
Түлтүйип калган туратан.

Сенин билдирлү сыртыга
Канча тындулар жыргаган,
Жаңыс ла жокту болгон алтайлар
Бергенинги алып болбогон.

Же сен олордон кыскабаган,
Арчымагыннан алып беретен,
Жоктулар бектеп туткалакта—
Алты оосту жутпалар
Жерге түжүрбей блаап алатан.

Сен көп ый көргөн,
Сен көп комудал уккан...
Сенин көксинге онтулар торгулган,
Талдан өскөн чырбаалдарын.
Кижиги каныла будылган...

Ол тушта сениг јаражыгды
Мактайтан кижичыкпайтан.
Огдоп болбос кесен чүмнигди
Чүмдеп кепке баспайтан.

Э-э, төрөл Алтайым,
Көрдниг бе азыйдагы жүрүмнигди?
Көксинге толтыра корон болгон,
Көзиге туркары јаш турган...

Бүгүн бойыгды таныбазыг,
Бүгүн онту укпазыг!
Көстинг јажын көрөйин де дезег,
Бастыра Алтайдан таппазыг!

Комудалду кожондор
Көксинге сениг торгулбас.
Компартиянын берген јыргалы
Чактыг чакка үрелбес!

Кижиге баргалак кыстый,
Чүми јаранды Алтайдын,
Кыйналып өскөн јоктуларга
Јөөжөзи јайылды туулардын!

Качан да чыгарбаган кереезингди
Совет улузынга јайып бердинг,
Кату бүткен чырайыгды
Јажыл торкодон јымжак эттинг!

Сен эмди јыргалду кожонды
Күннени күнге угуп туруг.
Ол кожоннын сөзин тударга
Күүн-санаалу тындайдың!

Сен нени де кысканар күүнинг јок,—
Сениг кайырчагыг ончозы ачык,
Кармандарыг толтыра алтын!
Не ле јөөжөнг ээзин тапкан,
Бойыг билеринг биске берерин!

Советтинг јайым албатызыла
Јирме жылга таныжып келген.
Сормо бандиттер сеге јажынарда,
Илелеп чекисттерге көргүзип берген.

Бистинг өйдөги јайым Алтайды
Јүстенг үлгерчилер сөслө чүмдейт,
Јүстенг журукчылар кистыле журайт!
Қанча кожончылар табыскакка түндейт.
Қанча кайчылар чөрчөккө јазайт...

Мен сени анайда ок сүйүдим!
Јүрегимде сүйүнчилү,
Јүзимде толо ырысту
Сени көрүп айдып турум!

Бастыра бар үнимле
Јайым Алтайды мактадым!
Э-э, төрөл Алтайым,
Қандый сен ырысту!

Сурактар ла јакылтаар.

1. Озогы Алтайды поэт канайда көргүзет? Үлгердег ол јерлерин табала, кычырып бәреер.
2. Эмдиги Алтайды көргүскен јерлерди табала, чокум, јарт кычырарга белгилеп алышар.
3. Озогы јадын-јүрүм керегинде укканыгарды куучындап бәреер.

АЛТЫН-КӨЛ.

Мен база сенинг јарадында
Айылдап келген ајыктап турум.
Теренинде јүзүн јаражыгды
Ончозын көрөргө күүнзеп турум.
Баштап сени көрөримде,
Сенинг кеениге јүрегим ойногон!
Он жылдың туркунына дезе
Јаражыг сенинг көзимде толгон.
Сени кижі канайда сүүбес?

Сен Алтайдын сууларынын күскүзи...
Түрген канатту суулардын келип,
Амырап алатан энчүлү турлузы.
Кышкы күндөр келгежин,
Тегеридий күркүрөп жададыг,
Жажыл торко жай келгежин,
Кайнап тургандый жымырайдыг.
Бийдин суузын сен бойыг
Кыстыг чачындый жайылттыг.
Жок! Сеге түнгейди көрбөдим!
Эмди де сенег көрөрим көп,
Мениг көзим озолодо көрөт:
Сениг кеен жалбак сыртыгда
Жымжак жорукту керептер жүрү.
Жарадыгда жаткан деремнелерде
Жаркынду жылдыстар жарыды.
Ол ийденди ончозын көрүп,
Ырысту албаты сеге айдат:
«Тузаг биске жеткен учун
Алкыш болзын, Алтын-көл!»
Сен бойынды көкүтпей,
Ойто карууны мынайда айттыг:
«Күчигер слердинг жеткедий болзо,
Мениг ийдем качан да түгенбес!
Алтайда өскөн агаштарга
Бирден жылдысты күзөп берерим.
Албаты аргалу жададына
Алтынду кабымды ачарым!..»
Бу айдылганы — жүректен эрмек,
Поэттин жараш сөзи эмес.
Советте албатынын бүдүргөн иштери
Телекейге иле, табыскак эмес.
Бу сенле, Алтын-көл,
Калганчы куучын эмес, билип ал!
Мендий ок ондор-жүстөрдийг үндери
Сени мактап **кожоңдоорлор**,
Мунгдар колдор сен жаар уулалып,
Күүнзеп сенле эзендежер.
Олорло кожо бистинг төрөлибис
Күлүмзиренип сени уткып келер.

Сурактар.

1. Алтын-көлгө поэт кандый жаңы аттар адайт? Неле түңдейт?
2. Келер өйдө Алтын-көл канайда кубулар?
3. Алтын-көлдинг ле албатынын куучыны поэттинг кандый санаа-шүүлтезин чокумдайт?

Ўлгерлеген эрмек-куучын.

Ўлгерлеген эрмек-куучын прозаический эрмек-куучыннан ритмичный болгоныла аңыланат. Темдек эдип ўлгердег ле прозадан ўзўктер алалык: «Жайгы кўн бийик тенгериде билдирбезинен жылып баратты. Жўзўн чечектў жалаңдар изў тынып жаткылады. Өрў чанкыр кейде эки жарчага канаттарын талбыбай, кайып тургулады. Агаштардын бўрлери кыймыктанбай турды. Андый өйдў эрмектенер болзо, эрмек ыраак угулары жарт...» (П. В. Кучияк, «Темир ат».) Бу алынган ўзўк прозаический эрмек-куучынла бичилген.

Экинчи ўзўкти ўлгердег алалыктар:

Бутты тудар сары балкашты
Буудак жогынан өдўп турадыс.
Каскак ташту бийик кырларды
Канатту куштый ажыра учадыс.

(П. В. Кучияк. «Жагына сўўген искусство»)

Бу ўзўкти бис ритмичный деп айдарыбыс. Нениг учун дезе ритм дегени—кандый бир немет тўп-тўней узак өйлўрдинг бажында катап-катап угулып эмезе кўрўнип турганы болуп жат. Ритм бистинг базыдыбыста, жўректинг согулганында, танецте, кожондо, ўлгерлеп айткан чўр-чўктўрдў, физический иште ле ононг до өскў жерлерде бар.

Алынган ўзўктинг ритмин лаптап кўрўлик:

Бийик тайга ашканда
Өйўк тийбей ажып жадат.
Теренг талай кечкенде
Туйгак тийбей кечип жадат...

Бу стихтинг кажы ла строкаларындагы сўстўрдинг согулталу ла согултазы жок ўйелерининг тоозы тўней: стихтинг баштапкы ла экинчи строкаларында сўстинг 3 согулталу ла 4 согултазы

жок үйелери туруп јат, стихтин экинчи ле төртинчи строкаларында сөстин 4 согулталу ла 5 согултазы жок үйелери туруп јат.

Ўлгерлердин строкалары канча ла кире узун болгожын, сөстин согулталу ла согултазы жок үйелери түңгей өйлөрдиг бажында такыдылып, түңгей паузаларга токтоп турат. Онызы ўлгердин ритмин бүдүрүп јат.

Ўлгерлеп айткан алтай чөрчөктөрдиг ритми јымжак, орус ритмле түңгей эмес. Бу мыны бис кай укканыбыста аңылайдыс: кайдын сөзи эки согулталу: төс согулта сөстин калганчы үйезине түжет, каа-јаада музыкальный ээчинги согулта сөстин баштапкы үйезине түжет.

Анафора. Јаңыс буквала эмезе бир канча түңгей букваларла башталып јаткан ўлгерди анафора деп айдар. Анафора көп сабазында эпосто учуражат:

Көк өлөңди көмө баспай
Көни јорго барып јадат.
Јаш өлөңди јайа баспай
Јараш јорго барып јадат...

Рифма. Ўлгерди рифма ритмичный эдип јат. Өрө алынган ўзүктердин строчкаларынын учындагы сөстөри јаңыс аай үнделет:

. балкашты
. турадыс.
. кырларды
. учадыс.

Ўлгердин строчкаларынын учындагы сөстөрдиг јаңыс аай үнделип угулган калганчы ўзүктабыштарын рифма деп адап јадыбыс.

Рифма ўлгерде јаан учурлу болуп јат. Онын болужыла ўлгер бастыра бойы јараш үнделип угулат.

Редиф. Ўлгерди ритмичный эдерге редиф база јаан болужын јетирет.

Јаңыс сөс эмезе бир канча сөстөр ўлгердин канча-канча строчкаларында такып айдылганын редиф деп айдадыс. Темдектезе:

«Сен көп ый көргөн,
Сен көп комудал уккан...
Сенин көксинге онтулар торгулган...

.

Бүгүн бойынды таныбазың,
Бүгүн онту укпазың!»

(«Алтай». П. В. Кучияк)

Сурактар ла жакылталар.

1. Ылгерлеген эрмек-куучын поэтический эрмек-куучыннан неле аңыланат?
2. Ритм дегени не? Жүрүмде ритм кайда ла неде туштажат?
3. Анафора дегени не? Ыренген ылгерлерден эмесе чөрчөктөрдөн темдек айдып беригер.
4. Рифма дегени не? Ылгерде онын учуры кандый? Темдек.
5. Редиф дегени не? Темдек.
6. Ритм, анафора, рифма, редиф керегинде ээжилерди ыренип алаала, өскө ылгерлерден темдектер бичип алыгар.

Темир ат.

I

Лайгы күн бийик тегериде билдирбезинен жылып баратты. Жүзүн чечектү жалаңдар изү тынышла тынып жаткылады. Ор чаңкыр кейде эки карчага канаттарын талбыбай, кайып тургулады. Агаштардын бүрлери кыймыктанбай турды. Андый өйдө эрмектенер болзо, эрмек ыраак угулары жарт.

Сондобосов Кичемкейдин айылынын жанындагы агычакта бир кезек колхозчылар отургылаган.

— Мен кече аймакисполкомнын жанында бир ат көргөм, — Кичемкей күлүмзиренеле, эрмектенди. — Ол аттын төрт буды жаңы ай ошкош тегерик, бойы дезе бастыра ла темир.

— Мен бооро Чуй трагында андый немени база көргөм, — кубакай-кызыл төбөлү, жажыл чачакту бөрүктү, жаанап келген колхозчы билиркеп эрмектенди. — Түнде онын эки көзи айас тегеридеги күн ошкош. Анаар канайтса да чике көрүп болбозын.

— Талдама жүгүрүк аттар да ого једижиң болбой јадылар деп айдыжат.

— Аттан болгой, карлагаш та јетпес ине.

Бу куучындар албаты ортодо Алтайдын тултук жылым кайаташтарын динамитле оодып, Бийсктең Кош-Агашка јетире јаңы энчүлү јол эдип турган өйдө болгон. Ол јаңы јолдордо кайкамчылу аттар көрүнип келген өйи болды.

Кичемкей аймактын јанында солун атты көргөн бойынча, жүректің согужына чыдашпай барган. Бу мындый кайкамчылу атка минип јортор күўни келди. Ол оны эбиреде басты, тегерик буттарын колло сыймады, жылтыркай шили көзин сабардын бажыла араай тийдирип көрди.

Оның эжиги ачыларда, бир кызыл марал кыс чыгып келди. Оның чачы јаркынду, торт ло сары торкодый болгон.

— Автомобиль јарап туру ба?—ол өткүн үниле сурайла, јалакай күлүмзиренди. — Бистин Куру-кобыда шофёрлор белетейтен курс ачылып јат. Кел, мындый машинаны кулагынаң тудуп жүрерге бойың үренип аларың. Јарайт па?

Ол куучынды бүгүн Кичемкей колхозчыларга бойы айдып берди. Анда отургандары ончозы јиит уулды темир атка минип жүрерине үренерге кычырганын јарадып уктылар.

— Јүрүм торт ло чөрчөктөгидий! — кубакай бөрүктүге коштой отурган кижии кыйгырып ийди. — Андый чыйрак бутту аттар јаңыс ла чөрчөктің баатырларында болотон!

— Темир атты көрөрибисти бис түженбедибис те! — күдүчилердин јааны тың айтты.

Карган Иркит улустың эрмегин узак тыгдап отурган. Учында суйук буурыл сагалын сыйманала, тамагын кенгиде јөткүрөле, куучынды баштады:

— Мынаң озо бис Кош-Агашка кош апаратаныбыс. Бистин јаткан јердең Кош-Агашка јетире үч јүс беристе. Ого једери бир айдын бажында. О-ой, баш болзың, кезикте кажы бир боомдорло келер болзон, чач бөрүкти өрө көдүреле, таман торт ло тоштый тоңо берер. Андый јерлердең Қадынның чаңкыр, Чуйдын агааш сууларына канча кире јакшы аттар којойымның товарлары ла кожо барды болбогой. Бойының адын өлтүрип, чыгымдалган кижиге којойымдар болужардын ордына оның калганчы терезин сойып алатан. Эмди жүретени — торт ло јыргал.

— Мен бу јуукта бир азыйдагы најымла тушташкам. «Кош-Агаштаң качан атандың?» — деп сурагам. Ол меге бир де кичү кокур јогынаң каруу айдат: «Бүгүн эртен тура». Мен чала тарына да бергем. «Төгүндеерге үренгениңнең бери узак болды ба?

— деп айттым. — Сени шонкор бойынын канадына отургузала, экелди бе?» Ол, мен јаар көзин јаан көрөлө, айтты: «Шонкор өрө бийикте, булутка жаба учуп жат, ого отурарга мен чала жалтанып жадым. Темир ат десе жерле мантап жат, оныла жүрерге иженчилүү». Мен эмеш сананадым. Андый темир ат бар деп онын да алдында улустардан уккам ла, же ого бүдүп болбогом. Ол темир аттардын ийдези канча киреги не? Ол кандый бееден бүтти не деп кайкагам.

Карган өбөгөн кангазын база ла танкыла тыгып асты, отукты чагып, от табала, буруксып турган кууны танкыга салып, ачуышты чөйө соорып тартынып ийди. Кангазын көнжиделе, албатынын сүйүтөн Сартакпай баатырдын жүрүмин куучындады.

Карганнын, суу чылап, урулып турган эрмегине чаптык этпеске, колхозчылар экиден-үчтен келип, жазыл-торко өлөңгө араай отургылап алдылар. Качан карган куучынын божодо айдып ийерде, түлкү бычкак бөрүктү иит уул тын айтты:

— Ол Сартакпай сүрекей иштегенкей кижиге болгон эмтир! Ончо ло албатыга тузалу немелер эдерге сананган. Жагыс, мен бодо-зом, ол тушта андый улус жок болгон болор, эмди десе бисте андый баатырлар көп.

— Жилбиркеер неме. Сартакпай темир ат жерегинде сананды не, жок не?

— Кандый темир атты? — Иркит өбөгөн жетире укпай калала, сурады.

— Автомобиль жерегинде айдып отурбай... — карганга бир иит уул жартады.

— О, автомобильде не болзын, ол сүрекей жакшы, — Кичемкей катап эрмектенди. — Онын түргени салкындык, бөкөзү суудый! А ээлгири!.. Онон артык ат табылбас! Кече бир орус кыс темир атты башкарып турганын көрдүм. Ол кыстын көзү айас тегеридий... Онын адын жагыс ла катап көрөлө, санаам жетти!

— Же атка ла эмес болгодый... — түлкү бөрүктү уул каткырынып айтты.

— Же, оос ло бар дейле, жалаң төмөн барбазан... — Кичемкей чала чукулдана берди. — Атты сүүгөм. Темир атты!

— Шофёрлордун курсына төрт комсомол ийзин деп бичик келген, — комсомол ячейканын качызы отурган улуска жууктай басып келеле, айтты. Онон ары база нени де айдарга сананган, Кичемкей десе бойынын жаан үниле жара киришти.

— Ончозынаң озо мен! Бичи...

— Сен бистин колхозто талдама күдүчү, — качы айтты. — Сени канайып божодорыбыс?

— Койлорды энем кабырар. Ол мененг артык болор.

— Кем жок, жуунда эрмектежерис.

Колхозчылар айылдарына таркадылар. Кичемкей база өрө турды.

Түлтүк бозом жалаңга түжүп келди. Бийик кырлар нени де сананып, кунукчыл тургандый болгылады.

Жиит уул да база терең санаада болгоны онын чырайынан билдирип турды. Ол кайкамчылу темир атты, онын жалкынды, түндө айдаг артык жарып турар көзүн сананып турды.

II

Жуунда куучындар сүрекей көп болгон. Кезик комсомолецтер курска барбай мойношкондор. Кезиги орус тилин билбезине шылтактанып, кезиги бойынын жетире бичик билбезине жондонып, кезиги дезе айылында оору улустарын таштап болбос деп айдышкылап турган... Кичемкей талдама болгон керегинде оны колхозтон божодор күүндери жок болгон. Же учу-учында онын сурагын бүдүрөр болуп жөпсингиледи.

— Качан атанар? — ол, качыга жууктай жүгүрүп келеле, сурады.

— Эртең таңла, — онызы каруун берди. — Аймакка жетире таң атла барарын, оңон ары үренер жереерге жетире машинала барарын.

— Алкыш болзын, нөкөрлөр! — сүүнгөн уул кыйгырып ийди, анда отургандарды көзиле айланып келди. — Машинала жүрерге үренип алзам, слерге кош тартарым! Бойыгарды да адыма миндирип алып жүрерим!..

Айылы жаар жүгүрерде, бут алдында жер барын билбей тургандый болды. Айылга киреле, омок айтты:

— Эне, койу чайды түргөн кайнат!..

Унчулай өчөмик көзиле уулы жаар көрди. Жалбышту оттын жаркынына уулынын кызыл-марал чечек жайылып калгандый иле күрөң чырайын көрди. Онын кулагы омок, сүүнчилү айткан сөс-төр укты:

— Барадырым, эне!.. Барадырым!.. Слер чөрчөктөгү баатырларды угуп жүргенигер. Олор жажына жеткен соңында айылдарына отурбайтан жок по? «Кийер кебим кайда? Минетен адым кайда? — деп айдыжатан эмес пе? — Эски тоным жылу

болбойт, эки жеги жастык болбойт. Жердин үстин айланып бардым, жети куркунду ат табадым, оны арташ ээрле ээртеерим, Алтай үстин айланып жүрүп, ай кеберлү эш табарым!» Анайда ок мен...

— Сен кижиге аларга сананып алдың ба? — энези сүүнө берди.

— Жок, эне, озо баштап чөрчөктөгидий ойгор ат таап алар керек...

— Сени мен ондободым. Туркары кокурлабаганча жүрбей жадың.

— Акту сөзим, эне. Мен эртен ыраак жорукка барып жадым. Менин койлорумды слерге кабыртарга жадылар. Меге койу чай кайнадып беригер, тус ла каймакты карамданбагар. Айса, слердин койу чайды меге бачым ичерге келишпес.

— Жылаңдабай отур, — энези чочынкай токтодып айдала, эски жес чөйгөнүн темир очоктын үстүнө азып ийди. Отко кургак одыннан кошты. Ол эмди де Кичемкейдин сөзүн кокурга ла бодоп отурды. Айла онын алаңзыйтаны да учурлу. Ол жакшы билер: онын жаңыс уулы энезинин жөби жогына кайда да барбас, оны таштабас. Кичинек Кичемкейдин адазы байлардын малын кабырып, тайгада жүрөт, агашка бастырып өлөрдө, энези түнгө-түшкө байларга тон көктөп, тере илеп, онын учун аяк арба, челдеп койгон сөөк алып, өскүс балдарын кичееген эмес пе? Ол балдарын аштатпаска канча-канча конокторды бзөгн саргарып, уйуктап жүргөн. Уулы оны, байла, билер. Ол эмди, энези тирү отурза, — азыраар керек, өлбө берзе, улусты күндүлөп, онын сөөгүн жуур керек.

— Сен кандый атты бедреерге турун? — энези токтоп болбой, уулынан сурады.

— Жарым жыл... Мени ийерге слер жөпсинип туругар ба, эне? Мен баратан ла болзом... бир ле айга үренип аларым...

— Жөпсинип турганым жок ло... тегине ле сурадым... — Энези ойто ок азыйдагы санаазына көчти. Же эмди ол өскөзүн сананды. Ол эмди эртен-сонгун болотон керектерди сананды. Айса, жарым жыл өтпөс, кырлу Алтайга эрмек-куучын жайылар: «Карган Унчулайдын уулы темир атка минерге таскап алган!.. Уулы темир атту келер, энезин бойына коштой отургузып алар, онын кийининде Чуйдын боомдорула, озодо Унчулай бойынын өбөгөниле койлорды жучактанып өткүрүп жүргөн жерлерле канатту куштан түргөн учуп барар...

Энези отко кургак жарчаадан салып ийди. Онын чырышту кўрең чырайын от жарыдып ийерде, Кичемкей ол омок сананып турганын онын көзинең иле көрүп алды. Кичемкей эмди орынга араайын ойто жадала, энчүлү уйуктай берди.

III

Кичемкей кўн кырдан көдүрилерде ле ойгонгон. Тачпак жеерен адын ээртеп ийди. Бир аяк чайды ичеле, атанарга чыкты.

— Жакшы болзын, эне! Кандый жатканыгарды меге бичип тургар. Мен слерге база бичиirim. — Мендешке үзенини эки каттап жастыра тепти. Атка минеле, жалбак мееске чыгара баскылап жаткан койлорын айкаптап көрди.

Уулы койу агаштардын ортозына кирип, көрүнбей калганча, энези кийининен ары көрүп турды.

Жеерен ат суу жараттай жолло желип баратты. Үстүнде отурган кижизи десе кичүдөң ала бу өзөктин суузын бажынаң ичкен де болзо, же кайдаар агып жатканын, кандый сууга табыжып турганын билбеген. Ол мынаң озо мындый жаан суула коштой жүрбеген. Суунын чаңкыр чакпынын көрөлө, бу жуукта бир кыстың кожондогон кожонгы сагыжына жирди:

Жаскыда Кадынды мен кечтим,
Жараш чоокыр таш көрдим.
Аркыт суузын мен кечтим,
Алтынду чоокыр таш көрдим.

Кичемкей аймакка једип, адын ойто јандырала, бойы кош тартар автомобильге отурып ийди. Кўн ажарга жууктап келерде, машинада отурган улус айдыжып тургулады: «Эмди бир частын бажында автомобиль базарга једер, јаан саат болбой, темир адыбыс Куру-кобынын жараш јалангына чыгара мантаар».

Куру-кобы деп јерди ончозынаң озолодо көрөргө турган кижи Кичемкей болды. Эңир бозом бүркелди, ол айдышкан јаланг десе олорды эмдиге јетире уткыгалак... Булут јок тегериде јылдыстар да бойынын одуларын јалтыраткылап ийдилер. Јылдыстар көптөди. Темир ат десе айаң башту кырлардын канча кобы-јиктери ле эмдиге јетире мантап барат, өзөккө түшкелек... Кенетийин Кичемкейдин көзине јарык јылдыстарлу кара-көк тегери јерге түжүп, јылдыстар десе кеең јалангды чүмдеп ийген немедий көрүнди.

— Ой! Уулдар! — ол токтодынбай кыйгырды. — Ол јылдыс-

тар жердин үстүндө арбадый төгүлген! Ол кандый аайлу неме? Тенери канайып бистин алдыбыска жада берди?

— Тенеринин кабортозы оодылып, жерге түшкөн эмей ба-
за, — кожо бараткан улустардын бирүзи кокурлады.

— Ол Куру-кобынын жылдыстары.

— Сен качан бирде электричествоны көрдүң бе?

— Көргөн болзом, слердең не керек сурайтам.

— Ол электричество жарып жаткан жерде төрт жыл мынанг озо
ат буулайтан казык та жок болгон. Кышкыда анда кар жатпас,
жайгыда өлгөн өспөс. Онын учун оны Куру-кобы деп адаганы
ол. Эмди не болуп жатканын көрдигер бе?

Олорды сууны кечире жалбак жарынду, жымжак жорукту па-
ром кечирген. Машина деремнеге једип келди. Мында столмо-
лордын бажында турган оттор, түндө јердең ийне де таап ал-
гадый, жарык эмитир. Јалбак оромдорло автомобильдер манта-
жат. Олор кезедүлү кыйгырыжып жүргүледи. Мындый јаан та-
бышту, жараш отту јердең айрылып, курсанттарга јазаган тура-
га барарга Кичемкейдин күүни жок болуп, ол јилбиркеп, кай-
кап турды.

Јаркынду оттын јанында жаңы сүүнчилү жүрүм башталды.

Аймакта тушташкан кысты да ол көп катап сананып туратан.
Ол кыс—шофёр. Мында жадырым деп айткан. Је ол мында не-
нинг учун көрүнбейт, не керек угулбайт, онынг өткүн үни кайда?
Мындагы улустан сурагадый эди, је канайда сурайтан? Кичем-
кей онынг адын да, бөбкөзин де билбес.

Ол кыс машинаны јартап, кичеemelдү айдып берип турга-
нын уул көп катап сананып жүрди: «Мынызы—сирена, автомо-
бильдинг үни, мынызы тискин — кайдаар керек, анаар буры, мы-
нызы дезе јоругын араайладар эмезе тыгыдар стрелка, бу дезе
тормоз...» Анайда јартап айдып берген тужунда, Кичемкейге
машинаны билетени сүрекей де күч неме эмес деп билдирип тур-
ган. Эмди дезе үредүнинг андый белен эмезин ол бойы јарт бил-
ди. Бир кезек уулдар үредүни таштап, ойто јангылап та турганы
бар. Јаңыс јердең келген төртүнинг экүзи ле артып калды. Ол
кыс мында болгон болзо, Кичемкейге болужар эди ле. Кичү де
алаңзу жок болужар эди.

Оны јаңыс ла комсомолец Арбын сагышка түжүрбей турды:

— Темир аттардын тискини бистинг колго кирерине јединип
аларыбыс, Кичемкей, ижен, најым.

— Нөкөр Арбын, бис ол аттарды канча кире чыйрагы бар,

ончозына ла божодор эдибис!—Кичемкей Арбынга карууны беретен болгон...

Бир катап, курсанттар моторды үренип турган өйдө, мастерскойго, бир жаңы чыккан бозу ошкош, буттары чалыжандап жүрер кижиги кирген. Онын сыны талортодон бийик эмес, эдер немезин таппай жүргендей, бөрүгүн көзине жетире кийип алган, эки колы десе карманда. Ол мотордун жанында турган уулдарды көрөлө, Кичемкейге басып келеле, айтты:

— Торт ары ташта, сенег не де болбос. Азий шофёрдун айтканын ук...

Кичемкей ого кату сыркынду кылчайып, мынайда айдарга санды: «Сенде иш жок болзо, биске чаптык этпей, тургуза ла мынап чык». Же анда турган орус нөкөрлөрү оны озолоды.

— Чаптык этпе, Гришин.

— Сананып көр, сенин кылыгыңды бис эртең рабочкомдо шүүжерибис.

— Оны тургуза ла мастерскойдон чыгара сүрүгөр... Көрзөн, жыду кылыгын жайып жүргенин.

Гришинди курсанттар, терлү атты адарулар арадагандый, арадап ийдилер.

— Мында кандый шууган болды?—кыстын өткүн үни угулды. Ончолоры эжик жаар көрди; бозогодо кыска тере тонычакту, күрөң шлемдү жаш кыс турды.

— А-а, Нюся жедип келген!

— Якшы амырадын ба, нөкөр Чистякова? Ой, онын течпейгенин көрзөгөр!

Шофёрлор оныла ээчий-деечий эзендештилер. Кичемкей ол кысты таныды, же удуга басып якшылажарга жеткелекте, кыс бойы удуга келди:

— Якшы ба, нөкөр, слердин үренерге келгенигерге сүрекей сүүнип турум.

— Слер ойто келбес туру деп, мен коркыгам, — Кичемкей орустап айдала, чырайы бастыра кызара берди.

— А, слер эмди орустап якшы айдып турган эмтиригер -- кыс анайда айдала, анда турган шофёрлор жаар көрди. — Же, слерде андый жаан табыш не керегинде болды?

— База ла Гришин керегинде болды, Анна Васильевна, — жаанап келген шофёр айтты. — Ол бүгүн нөкөр Сондобосовты тарындырарга сананган.

Нюся эзирик шофёрго кылчайып көрди.

— Оны эмдиге јетире ненин учун сүрбеген? Начальникле эрмектежер керек болгон...

Гришин јамајайынаң шыйт этире түкүреле, неме эзебей турган кижидий, эжиктең чыга берди.

— Сен, нөкөр Сондобосов, андый улустың эрмегин эрмекке бодобо, — Нюся айтты. — Оның кылыгын бис бүгүн ле шүүп, аайына чыгарыбыс.

Кичемкей унчукпай турган. Оның эрдинде јылу күлүмзирүү күндий чалып турды.

Мындый адааркак најыларының ортозына турары ого јер үстүнде оноң јаан ырыс јок немедий бодолды.

IV

Кичемкейдин јана баспазы јенип турды. Курстың начальниги ого бир катап мынайда айткан: «Удабас ла автомобильдин канча үйе-сөөгин бастыра билип аларың...»

Јиит уулды мындый сөстөр үзери канаттандырып турды. «Төрөл Садактуга автомобильге отурып, једип барган кижиди, ол тушта менле кожо курска келеле, качып јангандары мен јаар канайда көргүлегей эди? Энем ле Иркит өрөкөн мени сакырга чактары, байла, чыккан болор».

Бир катап Кичемкей газеттең эткен конвертте письмо алган. Ол конвертти түрген ачала, кычыра берген. Энезинин айтканынча кем де бичиген эмтир:

«Күндүлү уулым Кичемкей!

Бу сен не болдың? Су-кадык жүрүң бе? Айылыга ненин учун узак јанбай јадың? Сени сакырга менин чагым чыкты. Түрген јан. Ойноорго болор, иштеер керек. Мени колхоз домотдыхка баратан путёвкала сыйлаган. Айылга артырарга кижиди јок. Октябрьдың байрамын сүрекей јакшы өткүрдибис. Комсомол ячейканың качызы ол тушта сен керегинде база көп јакшы сөстөр айткан: «Ол удабай ла темир атты колына алар» деп, сен керегинде айткан. Је анайда бу киреге ол атты не албас? Түрген јан. Сүйүген уул энези тирүү жүрзе, азыраар керек, өлө берзе — сөөгин јуур керек. Сенин энең Унчулай».

Кичемкей письмону катап-катап кычырды.

Чоокырайта бичиген чаазынды өткүре энезиле јергелей отурып эрмектешкенине бодоп турды. Оның кийининде узак сананып отурды.

«Мен айылыма, санааркап та калган болзом, курсты божот-

ной канайып баратам? Же энеме болужарга керектү... Ого домотдыхка барарга керек. Канайдар? Бир айга суранатан ба? Кыял-алта жоктон ойто келерим деп айдар...»

Кенетийин курста айдышкан эрмек санаазына кирди: «Кичемкей удабас автомобильди колго тудар». Нюся дезе омок айдып турган: «Ол сүрекей жакшы шофёр болор!» Айылына жанарга отпуск сураарга турган санаа оны таштады. Көзи оттын чедиргендериндий жарык болуп, эрди кыймыктанып, шыбыштанды: — Курсты божотпогончо, жаныш жок.

Бир лист чаазынды алды. Жүрөксиреп туруп, мендеп, карандажын катап-катап жалап, бичип баштады:

«Менин күндүлү энем!

Жаан сый алганыгарды бар жүрегимнег уткып турум. Мен мында бир кыс шофёр көргөм. Ол бу жуукта домотдыхтан жанган. Оныг айтканыла болзо, анда сүреен жакшы. Слер, энем, барып жакшы тыштаныгар, су-кадыгарды, күчигерди алыныгар. Слерге путёвка бергенине менин сүйүнип турганымынгы учы жок.

Эне, слер эмеш жастырып жадыгар: мен мында ойноп жатканым жок, жаан керекке үренип жадым. Слер бичип жадыгар: «Түрген ойто жан». Эне, үренип божогон улус айылына барып жатпайтан, ол үрениги аайынча иштейтен учурлу. Мен слердин суракты бүдүрүп болбозым. Же мен слерди качан да таштабазым. Айылга айылдаш улустын бир-бирүзин айбылагар. Иркин те өбөгөндү айбылап салза кайдар ол. Айла ол кандый, жакшы жадыры ба? Азыйдагызынды, чөрчөгүн айтканча ла болбой кайсын?

Көп бичиирге санангам, же үредүгө баратан өй жеткен... Жакшы болзын, эне! Бастыра колхозчыларга мененг эзен айдыгар. Мен удабас ла темир атты минеле, слерге айылдап келерим, сакыгар. Слердин уулыгар Кичемкей».

Кичемкей машинаны тыг чеберлеп турды. Темир ады гаражта болгондо, ол кере ле түжүне оног айрылбайтан, моторды балкаштан, кирден арчып туратан болгон.

Ол бойынын нөкөрлөрине айдатан:

— Темир аттын суузыны — бензин, онызын ичпезе, мантан болбос. Бензинди ле коротпос керек.

Бензинди бойы уруп турала, болгобой эмеш те төгүп ийер болзо, бойын бойы чугулдап туратан:

— Бу кайткан көс, кайдаар уарын билбес, бу не болгон кол, бензинди чеберлеерин ондобос!

Курсты божодоло, машинаны алган соңында, Қош-Агашка баратан жакылта алды.

Олор атанар алдында рабочкомның председатели олорға айткан:

— Жорукка түрген жүрүп, машинаны чебер туткан кижиси сый алар.

Комсомолецтер бойы-бойлорын соцмөрөйгө кычырыштылар. Кичемкей олордың бир озочылы болуп, мынайда айткан:

— Мен соцмөрөйгө кирижип, өскө нөжөрлөрүмди бу керекке кычырып турум...

Машиналар Қош-Агаш жаар жиркирештилер. Чуйдың мыйрык-тейрик жолдоры, энчейишкен боомдоры Кичемкейди коркыдып болбой тургулады. Жиит шофёр жалтанбас та, чыйрак, эпчил де болды. Ол бойына айдынатан:

— Бу мындый бурылчыктарга, кириш-чыгыш жолдорго оос-ты ачпай, темир аттың болот тискинин тың тудар керек, ол тушта бир де жеткер болбос.

Качан темир аттың ичи кызып, жүрек соғушы көптөй бергенде, Кичемкей оны токтодып ийеле, чакпынду Чуйдан ба, күркүреп жадар Айкулактан ба сабатка толтыра суу экелип, чыйрак бутту темир адын сугарып алатан.

— Тойо ич ле... — тынду немеле эрмектежип тургандый, араай айдып туратан. — Болор дедің бе? Же, айдарда, оноң ары көндүгерибис...

Ол оноң ары бийик тууларды ажып, элбек жалаңдарды өдүп, мантадат...

V

Кичемкей эмди трактла көп катап жүрди, темир жолго көп түк, эт, тере жетирип, темир жолдон десе ойто колхозторго жүзүн-жүүр товарлар тартып жүрди. Амыр-энчү жүреле, ойто Куру-кобы-га жанып келеткенде, онын жүреги ырысту согулатан.

— Мен түрген де, жеткер де жок жүредим...

Же кара көстін ичине изү жаш айланар да күндер база болды. Бир катап Монгол жеринен ойто жанып жадала, Бүүрел кырга чыгып келеткен. Кара-боро ады калганчы чыгышка жедип барадала, күчи жетпей барганын ол билип ийди. Қийин жанындагы колесолоры чинези жок, жаңыс жерде айланыжып тургулады. Машинаның жүрегі кенетийин согулбай да, тирсилдебей де барды. Кичемкей кабинадаң түже секиреле, адының көксин ачты. Кан-

ча ла бар үйе-сөөгин узак, жазап ајыктады. Онын көзи көлөт-көлөй берди.

— Мындый неме түн-түш машиналар чубажып јаткан Чуй трагында болгон болзо, мындый узак турбас эдим. Коштой өткөн шофёрлордын бир-бирүзи артыкту частытаң берижип, болужып берер эди. Мында отуруп нени эдер?

Айландыра көө кумак, эл-јадагай јерлер, көс јетпес бүүрелдү чөлдөр болды. Бир де айыл көрүнбейт.

Је ой араай да өдүп турган болзо, күски күн маңкан башту кырлардын бажын чийе базып, мөңкү таш сойоктор ары јанына јажынар күүндү боло берди. Кичемкей тракттың эки учтары јаар кезе көрди — айса, куу тоозынды бурладып, автомобиль келер болор бо деп сананды. Је эш неме јок...

Қара бозом јабылып келди. Қөк тенгериде јаркынду јылдыстар күйе берди. Сойоктор, бүүрелдер јоголо бергиледи. Түн туйказынан өңөлөп јууктады.

Кичемкейдин санаазы тенгеридеги јылдыстардый ок јайыла берди. Оны ончозынан тың коркыдып турганы: бир де јурт јок јерде отурганы болды. Түнде оны не сакып турганын кайдан билер? Кенетийин шокчылдар табарза? Ол тушта не болор?.. Автомобильде јаткан јөөжө — госуларствонын јөөжөзи. Ол отуарга јер таппай турды. Машинаның ключин онҗ колына бектеп тудунды.

— Қерде-марда кандый-кандый кижии табаргадый болзо, госуларствонын јөөжөзин јуу јоктон бербезим...

Ол машинаның үстүне чыгала, јадып ийди. Қара-көк тенгери түбин ајыктап јатты. Јаркынду јылдыстар тенгериде, қазанның түбиндеги арбадый, јайыла берди.

— Бүгүн тенгериде јылдыстар кандый көп! Байла, јут болор. Је Кичемкейдин бойының бажындагы санаалары да ол јылдыстардан ас эмес болгон.

Ой көп лө өтти. Кичемкей уйуктабаска албаданза да, уйку оны јенди. Кенетийин ключи колынан түжеле, темирге табарып, шыңырай берди. Шофёр тап тура јүгүреле, темирдин сыныгын туткан бойынча, айландыра көрди.

Јаан саат јок, барсып қалған, сүүнчизи јогынан таң јарыды. Тракттың қажы ла јанында бир де машина көрүнбейт, тоозында, ыш та көрүнбей туру.

Ыраактагы ак башту кырдың ары јанынан күн күлүмзиренип көдүрилип келди. Кичемкей аштап турганын билинди.

Онын кийининде эмди ле курсак жиир жүүни келди. Айландыра азыйдагы ла бойы — бир де неме жок.

Кунукчыл сагыштар оны калтырада берди.

— Мында экинчи конокты канайып конорым? Улус тоной-тондоры билип ийзе, не болор?

— Бу жерде суу да жок. — Озогыда койоймдардын кожын тартып жүрген улус сууны брезент каптарында алып жүретен деп, Кичемкей көп катап угуп жүрген. Же Кичемкейге темир адыла суулу жерге жетире баратаны көп арткан эмес. Канайдар?

Энгиргери Куру-кобы жанынан булдырланып өрө көдүрилген тоозын көрүндү. Кичемкей сүүне берди. Же жарым частын бажында жолло тоозынды өрө көдүргөн куйун өдө берди, чөлдөрди ойто ок уур тымык жапшыра базып ийди.

Унчукпас машина баатырдын минетен жаан сөөктү ады өлүп калган кеберлү көрүнөт. Жинт шофёр канча да албаданза, керектү часть жогынан машинанын жүрегин ойто ойгозор аргазы жок болды.

Күн база ла сүүри сойоктордын ары жанына жажынды. Тегери калын булутла бөктөнүп ийди.

Кичемкей аштап, кыйналып турган. Бастыра бойы арыганынан улам чойдый уур болды. Тили кургады. Радиаторды ачала, жыды коомой суула тамагын жибитти. Сырагай тын аштап, жүзүн-базын сагыштар амыр бербей турганынан улам бажы да оорый берди.

— Мен мында неге кыйналып отурум? Кош-Агашка жойу базар керек...

Ол курын бектеп курчанала, бүрүгүн жазап кийеле, басты. Же беш-алты алтам базала, кенетийин онын тонынаг кем де туткандый, тура түшти. Ого кемнинг де каарып айткан сөзи угулгандый болды:

«Акыр! Сен кайда барып жадын? Сени бу ишке комсомол көстөгөн эмес пе? Сен кандый да уур керектен жана баспазынга олор бүтпей кайтты. Сен дезе...»

Ол кенетийин ойто бурылган бойынча, машинага базып келди. Алдында ла сананган айас айдып турган сөзин ойто ок айтты:

— Керде-марда шокчылдар келип табарза, государствонун жөөжөзүн калганчы тамчы каным жоголгончо корулаарым!

Мөңкү тайгадаг түжүрө соок сокты. Кичемкей бу түнде амыр уйуктап болбоды. Көстинг жыкпыгы торт ло кадып калгандый, көстинг ичине дезе кумак уруп салгандый болды.

Экинчи күнде Кичемкей колдо, бутта чине жок, торт ло мылтырай бергенин билинди.

Эки конок уйуктабаганы Кичемкейди там ла ныкый басты. Ого күн де сырагай узак билдирип турган. Ол эmdi jерде чалкойто жадып, койу жылдыстар жоруп жаткан, je онын козине жылдыс та корунбейт.

Тун ортодо оны уйку jенди. Таг канайда аткан, күн качан оксойло, оны макалу жылыдып ийгенин ол билбеди.

Кенетийин машинанын jанында тын кыйгы угулды: «Бу не болды?» Кичемкей тап тура jугурди, колында дезе ключин бектеп туткан, оныла кандый да оштунин бажын jара соготонинда алаңзу жок, бек болды. Ол ненин учун калтыража бергенин бойы да билбей калды. Ол айландыра ажыктап турала, ого автобазанын комсомольский ячейказынын качызы жууктап келеткенин коруп ийди.

— Нокор Ваня! — Кичемкей маңзаарып, тын кыйгырды.

Качынын машиназынын кийининде база бир кезек автомобильдер ээчий-деечий турдылар. Шофёрлор дезе Кичемкей жаар jедерге мендешкилеп жат.

— Кайтты, не болды?

— Бу jерде уч кондым... — Кичемкей эрмектенди. — Бир эмеш калаш та жок, бир уурт суу да жок. Слер, байла, оны билеле, онотийин меге болужарга келгенигер?..

Морозов Ваня Кичемкейдин машиназын шиндеп короло, бойынын машиназынан керекту часть экелди. Сары азу сагалду, узун сынду шофёр таарда калаш экелди.

— Je, тут ла, жаңыс алган бойынча коптон jибе, коомой болор.

Жарым да час отподи, кара-боро аттыг jуреги бир кемиле jынкылдада согула берди. Кичемкейдин де jуреги туйлап окчыкты. Ол озо баштап качыга jугурип келеле, онын колын акту jурегинен кезе тутты, онын кийининде кабинага отурган бойынча, тын айтты:

— Сенин, кулугурдын, соодуун уч конокко жакшы jеткен болбой? Эmdi, байла, аткан октон турген, айткан состон чечен учар болбойын?! Je!..

VI

Оскон jеринен Сондобосовтын барганынан берн бир жылдаг ашты.

Жалангар бойлорынын жийген жазалду агас тондорын база

катап чечип ийдилер. Кырлар ойто ок жажыл торко тон кийип, жүзүн чечектерле чүмденип жада бергиледи. Түргөн суулардын эрмектери иле угулат. Жайдын куштары жараш кожондорун чөйөт.

Кичемкей бойынын темир адыла Чуй трагыла өрө-төмөн Бийск ле Кош-Агаштын ортозында канча мун тонна кош тартып жүргөн!

Ол айылынаг письменлорды көп алып турган, же бойы ас бичип турды — ой жетпей турган. Ол айылдап келбей жат деп, энези оны катап каарып турган. Кичемкей аймактаг онын колхозына жетире телефоннын эмиги өткөн деп угала, оны көрөргө менгеди.

Карган кижининг таныш уни угулды. Ол Иркут болгон. Олор экү бойы-бойлорын таныгылады. Кичемкей энезин барып айтсын деп оны сурады.

Унчулай бир канча эрмектежип те турза, уулыла эрмектежип турганына чат ла бүтпей турды. Ол жүс бежен километр жердег кижининг уни анайып жарт угужар ба? Качан уулы калганчы түндеги куучынды, бир аяк койу чайды ичкенин, онын кийининде канайда жакшылажып атанганын айткан согында, Унчулай уулынын тыныжын танып, жүрегинин согулып турганын жарт билди.

— Сен меге качан айылдап келетен кизи болдың? — ол сурады, же чыдажып болбой, каарып айтты: — Карган энегди бош ундыдың...

Бир канча **неделе өттү**. Кийининде Москвага ла Ленинградка экскурсияга баратан **путёвкала сый алды**. Кичемкей **путёвканы** алала, ол айылында бир жылдаг ажыра **ойдун туркунына** болбогон, карган энезин де көрөргө керектү эди... деп айдынды. Ол эрмегин начальник угала, ого айтты:

— Эртен Нюся Чистякованы Бийскке кош тартарга ийип ждыбыс. Сени колхозыга жетирип койзын деп, мен ого айдарым.

Эртен тура беш часта Нюсянын машиназы Бийск жаар бурылып ийди. Бу ойдө рульда Кичемкей отурды. Ого коштой дезе Анна Васильевна отурды.

— Сен ырысту, Кичемкей! — кыс эрмектенди. — Удабас кызыл столицаны көрөринг, Ленинградты көрөринг. Музейлерге жүреринг. Москвада болор тушта автозаводты барып көрөрин ундыба.

— Сен, Нюся, база ырысту, — Кичемкей айтты. — Үренерге барарың.

— Сен оны кайдан билген?

— Начальник бойы айткан. Сен не керек меге айтпаска сананган? Оны тегин ле чала байландың ошкош... Мен база үренерге суранарым...

Машина Урсулдың көс жетпес элбек жаландарыла шургул баратты. Телеграфтын столмолоры тескери ээчий-деечий учкулайт.

Барар жолдың алдында Кастактуунунг деремнези көрүнөт. онын жанында Бешпек ле Садактын ортозындагы сүүри башту сойоктор көрүнөт. Кичемкей бала тужын өткүргөн жери анда болгон. Анда ол өдүк жок, курсактан аштап жүрүп, Манжы байдың койлорын кабырган. Ол одурак жолдорло бойынын айрылышпас жеерен адыла көп жүргөн. Эмди ол ок жолдорыла темир атту, куштый барып жат.

Өзөктиң меес жанында колхозчылардың айылдары тургулады. Анда жаткан улустары башка, таныш эмес табышты угала. айылдарынан чыгып, машинага удур жүргүргиледи. Ыраактагы айылдардан таң атту улус база удур мантаттылар.

Кичемкей автомобильди айылынын жанына токтотты. Чакыда турган жеерен ат темир аттан коркыган бойынча чылбырын үзе тартала, кыр жаар ойлой берди. Кичемкейдин энези жеерен аттын кырды өрө мантап жатканын көрөлө, атты үркүткен кижинин бажы-көзүн жара согорго белен болды.

Нюся кабинадан чыкты. Онын кийининен Кичемкей секирип ийди. Олор экү айыл жаар баскылады.

— Жакшы ба, эне!

Сүрүк тонду, жаңы сопокту, шлем бөрүктү жиит уул Унчулайга жууктап келип, колын сунды.

Энези уулын таныды. Ол сүрекей тын сүүнгенине чырыш жаагыла көстин жажы жолдоло берди. Ол жалбак курдын учыла жажын арча тартала, сурады:

— Айдарда, сенин адын мындай ба, уулым?

— Менин адым Куру-кобыда арткан, мынызы нөкөр Чистякованын ады, — Кичемкей Нюся жаар көрөлө, энезине айтты.

Кичемкейди кичүдең ала кожо өскөн нажылары кандый жатканын, канайда иштеп турганын, үредүни канайда божотконун сурагылап, аңказын астырып ийдилер. Бир канча жаш келиндер, бойго жеткен кыстар бойы-бойлорынын кулактарына шыбышта-

ныжып, Нюся Чистяковадан көзүн алгылабай тургулады: «Бу, байла, Кичемкейдин алган үйи болбой кайсын?»

Машинанын жанында школдын балдары турдылар. Олордон ары тайактарына шиденген каргандар, олордын кийин жанында эмчек балалу келиндер балдарын кучактанганча тургулады. Кичемкей арайдаг ла машинасына өдүп жеделе, сигналдын кнопказын базып ийди. Ичкери эңчейижи келген улус ончозы кайра болдылар. Бойы-бойлорун тепсей базыжып, кыйгырыштылар:

— Ой! Ой! Мынызы канайып барды?

Кезик эр улус араай тескерлеп, шофёрдон кокур аясту сурап тургулады:

— Кичемкей! Адыгды база эмеш киштедип ийзег.

Je саат болбой, улус ойто ок машинаны, мөткө жуулган ада-рулар чылап, курчай турала, Кичемкейден сурагылап турдылар:

— Атанып барганда кажы тужуна минип жадын? Ээринг кайда?

— Тискин кайда? Сен оны канайда токтодып жадын?

Жууктаарга жалтанып тургулагандый, эмеш ыраакта бир кезек жинт уулдар турды. Олор Кичемкейле эзендешпей, машинага жууктабай тургулады. Олор Кичемкейден жалтанып турган. Ол мынайда тыг сураза, не болор:

— Слердин темир аттарыгар кайда? Курстан ненин учун качтыгар? Куру-кобыдаг качып келеле, кандый тузалу неме бүдүрдигер?

Нюся шофёрго жууктай базып келди.

— Je, Кичемкей, темир аттыг чыйрагын колхозчыларга көргүзип берзег.

Эркемей ле Иркит эки карган жарыжып сурап тургулады:

— Бисти адыга миндирип, жортырзан, Кичемкей! Озогы тушта бис байлардын эмдик аттарын үредип туратаныбыс... Билеринг бе? Олор бисти ол тушта не аайлу бертиндирген... Je адыга ачынбай, бисти эмеш миндирзег...

— Отурыгар, нөкөрлөр! — Кичемкей тыг айтты. — Эне, слер бу мында отурыгар...

— Эйт! Эйт! Сен нени айдадын, уулым! — энези онтой берди. — Менин бажым айланып жат... Мен отурып болбозым...

Je онын мойножын бир де кижы укпады. Карган эмегенди колхозчылар колтугынаг туткан бойынча автомобильге отургызып ийдилер. Бу тушта онын санаазына киргени озогы кеп сөс

болды: «Аттаң жыгылзан — жалы төжөк болор, уйдаң жыгылзан — мүүзи төжөк болор».

Бу ла тушта чала коркып, уулынаң сурады:

— Бу аттаң жыгылзан, төжөгиг не болор?

Карган Иркит бойында сананды: «Колхозчылар бир тушта сууны алтын аяктаң ичип турар деп, јаан улус чын айткан. Ол ой клеет! Мен темир атка мингеним јарт болды».

Кичемкей бойының төрөл колхозында энирге јетире айылдап алып, машинага келеле, шофёрдың јерине отурала, моторды таңкылдадып ийди. Нюся оның оң јанына отурды.

Машина күркүреген бойынча, јылу күнге сүйнип, күлүмзиренип турган кырларга удур, ак кеен јаланга шургуп маңтады.

Таң атту улус оорды кожонго, сүйнген кыйгыла, ойын-јыргалла үйдештилер. Кезиктери кийининиң ары бойларының жүгүрүктерин тыгыда маңтадып, ого једижерге санангандар, је ол сагышка бирүзи де јединип болбоды.

Сурактар ла јакылталар.

1. «Темир ат» деп куучында писатель кандый јылдарды көргүзип јат?
 2. Бу куучынның геройларының аттарын эске алынып, оорды автор кандый кылык-јанду эдип көргүскенин куучындап берерге белетенип алыгар.
 3. Кичемкейдин характеристиказына план тургузып алыгар.
 4. Бу куучынның јетинчи бөлүгинде ар-бүткенди жураган јерлерди таап, оор өдүп турган керекле, төс геройло канайда колбулу болгонун айдыгар.
 5. «Алтайдың кырларында», «Мал ижинде», «Кыш», «Јас», «Јыргалду јай» деген темалардың бирүзине сочинение бичигер. Слердин куучында ар-бүткенди жураганы бар болзын.
 6. «Јүрүм торт ло чөрчөктөгидий» деген сөстөрдиг учурын јартап беригер. Эмдиги өйдө бистиг јадын-јүрүм канайда кубулды? Примерлерле темдектегер.
 7. Куучын деп кандый произведениени айдар?
-

Алтай писательдердин творчествозы.

Коммунистический партия ла бистинг башкарубыс советский писательдердинг творческий өзүмине јаан ајару салып, албатылардын литературазын оной ары јарандыраына көп болужын јетирет.

1958 јылда алтай албатынын ортозынан јети кижини Советский писательдердинг союзына член эдип алган. Ол тоодо озодон берн бичип келген Ч. А. Чунижеков, А. Ф. Саруева ла И. П. Кочеев; јнит үлгерчилер Эркемен Палкин, Лазарь Кокышев, Владимир Адаров ло С. С. Суразаков.

Олордын баштапкы произведениелерининг кезиги јангы, чын керектерди јурап көргүскениле аныланат; үлгерлерининг тематиказы озогызына ла эмдиги өйгө учурлалган. Алтай поэттер телекей үстүнде, ороон ичинде, бойынын албатызынын јүрүминде күннен күнге табылып турган бастыра јангы керектерди көргүзерге амадагылап јат. Олор орус ла алтай албатылардын најылыгына база ајару салат. Бу тема олордын произведениелеринде *улустын сүр-кеберлериле, олордын чокум керектериле, салымдарыла көргүзилип јат. Л. Кокышевтин «Орус энеге» деп үлгери өрө айдылган шүүлтени керелейт. Мында поэт бойыла кожо* јангыс вагондо брааткан јалакай орус эне керегинде сүрекей јылу куучындайт.

Чалчык Ангчинович Чунижеков алтай литературада одус јылдын туркунына чылазыны јоктонг ак-чек иштеп келди. Алтай кычыраачылар онын «Туужы» деп поэмазыла, «Катан-Коо» деп чөрчөгиле, «Менин сөзим», «Очерктер ле куучындар», «Чөрчөктөр» деп јуунтыларыла таныжат.

А. Ф. Саруеванын «Чечектел, Төрөлис» ле «Менин Алтайым» деп жуунтылары кепке базылып чыккан. Онын жуунтыларында партиянын улу ижи керегинде, амыр-энчү керегинде, телекей үстүнде өдүп турган эн учурлу айалгалар керегинде бичилгенин таап турубыс. «Венгрияга» деп жаан туујузы венгерский албаты [жайымды терең сүүгени керегинде, советский ле венгерский албатылар кожо өмөлөжип, фашизмге удурлажа тартыжып турар тужунда најуылыгы керегинде поэтесса жаан көдүрингилү куучындайт. Туујуда венгерский албаты, Советский Союзтын карындаштык болужыла, бастыра демократический күчтерле кожо контрреволюцияны јенгенин журайт.

«Менин Алтайым» деп жуунтыда балдарга ла балдар керегинде стихтер база бар: «Чындык алта», «Алтын таң келерде», «Школ керегинде» ле оноң до өскөлөри.

«Јаңы кижии» деген жуунты бисти Эркемен Палкинле таныштырат. Онын поэзиязынын төс темазы — социалистический Төрөли, најуылык ла үредү. Жуунтыда бистин јеристин ар-бүткени толо ло ус жуалган.

Бистин ороондо јаткан албатылардын најуылыгы керегинде ол јылу бичиген:

Бис эки албатынын балдары,
Эки башка тилдү.
Орус тил, бу күрдий,
Билижерге јолды берди.

Қалганчы өйлөрдө Э. Палкиннин «Төрөл улус», «Јаңы өй» деп, В. Адаровтын «Јүрегимнин кожоңы», «Күски салкын», «Бурылганы» деп, Л. Кокышевтин «Туба», «Тушташтар», «Арина» деп, С. Суразаковтын «Сүүген јерим», «Куучындар» деп жуунтылары кепке базылып чыккан.

1961 јылда Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы А. Ф. Саруеванын произведениелеринин «Алмас» деп жуунтызын ла И. П. Кочеевтин произведениелеринин «Чедирген» деп жуунтызын кепке базып чыгарып јат.

Алтай писательдер коммунизмди төзөп турган советский кижинин керектерин, Туулу Алтайдын айдары јок јараш ар-бүткенин, јаштаң ала таныш төрөл јерлерин, најуылыкты чын, чике, јакшы журап көргүзерге амадагылайт.

Эмди алтай литературанын оноң ары јаранып турганы бистерге иле көрүнет.

Ч. А. Чунижеков.

Чунижеков Чалчык Анчинович Эликманар аймакта, Куйум деп бзөктө 1898 жылда ноябрь айдын 10-чы күнинде чыккан. Адазы — плотник. Олордын билези жаан болгонынан улам, Ч. А. Чунижеков 1916 жылда үч ле класс божоткон. Онон ары үренер ар-газы жок болгон учун, ол кичүден ала иштеп, адазына болужып жүргөн.

Ч. А. Чунижековтын үренип алар деген амадузы алтай жеринде советский жан төзөлгөниле кожо бүтти: 1925 жылда ол совпартшколдо¹ үренген.

Художественный произведениелер бичиирин Ч. А. Чунижеков 1926 жылда «Көгөлүш» деп үлгериле баштаган.

Бу үлгерде ол алтай улустын ортозынан чыккан баштапкы тракторист керегинде куучындайт.

1927 жылдан ала 1938 жылга жетире Чунижеков Ч. А. журт исполкомнын председателинин заместители болуп, журт Советтин качызы болуп ла колхозтын счетоводы болуп иштеп келген.

1938 жылдан ала ол «Алтайдын Чолмоны» деп газеттин лите-ратурный ишчизи болгон.

Жирме жылдын туркунына Чунижеков Ч. А. газеттеги ижиле коштой, художественный произведениелер бичиирин онон ары жарандырып, көндүктирип туру. Онын произведениелери комсомолго, Улу Октябрга, Советский Черүге, колхозтогы жадын-жүрүмге учурлалган.

Ч. Чунижеков.

Эртечи.

Торко женестү кара суу жанында

Жаңы кайраган жараш көрүнөт.

Ару, жылу клетканын ичинде

Жаш бозулар кыймырт турат.

Эртен тура, таң жарыгалакта,

Эртечи эжиктен араай кирет.

Кара кишин бөрүктин төбөзінде

Кызыл торко жалаазы жайылат.

¹ Совпартшкол — советский партийный школ.

Кара кирбиктү курч көзиле
Клеткаларды текши жоктоп көрди.
— Кандый кондыгар, сүйүгендерим? — деген!
Эрке сөзиле ол сурады.

Јаш баланың килүзин килеп,
Омок сананып, мында турды.
Какай ширкеги щётканы алып,
Бозуның јалмажына јаба тутты.

— Арыктап турган болдыгар! — деп.
Сын-арказын кууза сыймайт.
Балык ошкош тулку бозулар
Эртечини шундай капсап тургулайт.

Турган јери јылу турада,
Курсагы тойу, бойлоры омок,
Оогош бойлоры киленкей колдо,
Оору-јобол олордо јок.

Түни-түжиле иштеп жүргенде,
Ак-малы санаазынаң чыкпайт.
Төрөл колхозын там ла тыңыдарга,
Бойының күчин Эртечи кысканбайт.

Комсомол Эртечининг үч шанкызы
Јалбак јардында јайканган турат.
Комсомольский значокло коштой
Мақтаулу орден төжинде јалтырайт.

Сурактар ла јакылталар.

1. Эртечи кандый иште турган кижі? Бойының ижин кайада кичеет?
2. Слердин колхозто эмезе совхозто озочылдар кем?
3. Бу үлгердин тундештирүлерин табала, бичип алыгар.

А. Саруева.

Чечектел, Төрөлис.

Үргүлји јаска чечектел, Төрөлис,
Сениң јолында алаңзу јок!
Сен өгжидин, кожо бис өстибис,
Кунукчыл, санааркаш бисте јок!

Ойгор албатын, чындык балдарын,
 Эне-Төрөлис, кичеенет!
 Алтын ажын, койу садтарын
 Элбей, сени кееркедет!
 Алып уулдарын, омок кыстарын
 Сени адап иштегилейт,
 Коммунизм ижинде мактулу балдарын
 Сеге макты кошкылайт!
 Цымлян бүдүп — күйгекти өчүрүп,
 Жеринди көгөртип — жажарттыс,
 Волга, Дон биригип, күчтерин көптөдүп,
 Коммунизм одын күйдүрди.
 Узбой толкулып — кумакты сугарып,
 Ээн чөлдөрдү тындандыраар!
 Буудай жайылып, көбөң жайканып,
 Кой, жылкылар кыймыраар!
 Иште, ойында седең балдарын
 Ырысту жүрүмин туткулайт!
 Коммунизмди жууктадып, сениң балдарың
 Телекейде амырга турушкылайт.
 Чечектел, жаш тужыбыс, чечектел,
 орооныс,
 Телекейде билгирдин чечеги!
 Ойгор орооныс, оморко, Төрөлис,—
 Чындыктын жаркынду маанызы!

Сурактар ла жакылта.

1. Төрөлистин матын кемдер кожот?
2. Бистин ороонысты «Телекейде билгирдин чечеги», «Чындыктын жаркынду маанызы» деп поэтесса ненин учун адап жат?
3. Бу үлгөрдү эске үренип алыгар.

Иван Кочеев.

Я б л о н я .

Жараш яблоням, өс, бүрленип
 чечектен,
 Кајудан жалтанбай, ичкери кырга чык.
 Кожогым, жаңылан, топшуурым да
 үндөн:

Ырыска, ыргалга бистерге жол ачык!
Чечектен, чечектен, быыраш агажым,—
Жалтанбас ла ойгор санааның жөнүзи.
Көк-жажыл чачынды желбирет, жаражым,
Сен элбек тайгадый садтардын энези.
Жөнүлү жылдарда Алтайга келдин сен,
Ыргалдын үренин журттарга экелдин.
Барбак мөшлө коштой ырыска чечектен.
Мен сеге сүүнип, оморкоп жүредим.

Ак торко чечегин агарып келгенде,
Бөркүмди де чупчып, мен сени
уткыйтам.

Быыраш бойында жиилектер бүткенде,
Жалакай энедий кучактай алатам.
Жулукту жиилекти колыма тудунып,
Ырысту жүрүмге ичкери барадым.
Садтарга бүркөткөн Төрөлгө сүүнип,
Жөнүнүн кожоңын кожондоп
жыргайдым.

Чечектен, чечектен, көк-жажыл агажым,
Жөнүчил журттарда коот-ыргал
тынгызын.

Чечектен, чечектен, сүүгөн жаражым,
Озочыл санаалу улустар макталзын.

Сурактар ла жакылталар.

1. «Яблоня» деп үлгердин төс шүүлтезин табала, оны произведениеден алган үзүктөрлө керелеп береер.
2. Ненин үчүн «жөнүлү жылдар» деп поэт айдып жат? Кандый жөнүлөргө совет албаты жеткенин темдектеп, примерлер айдыгар.
3. Слердин колхозто, совхозто эмезе школыгарда сад бар ба? Анда канча жүзүн агаштар бөзүп жат? Ол агаштардын аттарын чын бичиирге үренип алыгар.

Сазон Суразаков.

Туулардын ээзи.

Бийик кырдын ажузына чыктым.
Бастыра Алтай мынаң көрүнөт.
Батаа, Алтайымнын жаражын!
Сүүнип кыйгырар күүним келет.

Э-э-э-эй!

Мениң үниме
Мун үндер каруузын берди.
Ол үндер башка-башка,
Je ончозы омок, сүүнчилү болды.
Кенетийин мениң санаама
Озогы улустың куучыны кирди:
«Бийик кырдың бажына
Чыккан кижиге унчукпас эди.
Туулар ээзинен жалтанып,
Табыш чыгарбай өдөтөн эди».

Мыны сананып, каткым келди:
Кандый андый туулар ээзи?
Улусты сүүндирбей жүргүзөргө
Камдардың тапкан төгүни!

Албаты-жонды унчуктырбайтан
Ачап таңмалар антарылган!
Эмди туулардың ээзи — бис!
Э-э-э-эй,
кеен Алтайыс!

Сурактар.

1. Озодо бийик боочыларды бичик-билек билбес улус канайда байлаган?
Камдардың төгүни поэт канайда жартайт?
2. Поэт кандый литературный эп-аргаларды тузаланат?

Л. Кокышев.

Ленинский жийттер.

Жуучыл кызыл тачанка
Жийт бистерди жайкаган.
Октябрьдың отторы
Жолыбысты жарыткан.
Жуучыл аттар үстүнө
Жуулажып бистер өскөнис.
Коркушту, күч жолдорды
Комудабай өткөнис.
Калапту ыраак жорукта

Сүүжип бистер билгенис.
Каховкадан Польшага
Жеткен улус —
Бис!
Төжибисле јонысты
Қорып бистер өскөнис.
Өштүлерден јалтанбай,
Көзине көрүп сокконис.
Көп жылдарды, ороонды
Көргөн улус —
Бис.
Ырысты, сүүшти, жүрүмди
Билетен улус —
Бис.
Телкем куру чөлдөрди
Бактыртканыс — бис.
Тенериге «жылдысты»
Таштаганыс — бис!
Келер өйдө жүрүмди
Төзөйтөн улус — бис.
Партия бисти кычырза,
Баратан улус —
Бис.
Партия биске јакыза,
Тартыжар улус —
Бис!

Э. Палкин.

Колхозтын кыразында.

Колхозтын кўски јалаңында
Қожон үнгүр јанғыланат.
— Уур ишке болужалы — деп,
Ұренчиктер иштенет.
Кезилбеген кыралар
Кенетийин тазай берет.
Алтын чачту сноптор
Ак јалаңда тургулай берет.
Соғуп салған байлык аш

Сарай алдында эжилет.
Председатель Күрегеш
Бажын жайкап сүүнет.
Күчтү алтай уулчактар
Ашту таарларла тудужат.
Ару конур буудайлар
Абраларга салынат.
Таарларга аштарды
Түрген урат Чойочок.
Уренчик кыстын төжинде
«ВЛКСМ» деп значок.
Колхозчылар көрөлө:
— Капшуунын! — деп айдыжат.
Анан, мынанг кемдер де:
— Арыбазын! — деп кайкажат.
Бозом эңир болордо,
Балдар жуулыжып жандылар.
— База келер выходнойдо
Болужарыс — деп айттылар.
— Болушканыгар тузалу — деп,
Кажы ла колхозчы сүүнди.

Владимир Адаров.

А л б а т ы м.

Орус, алтай, казах па —
Ончозы тўней карындаш.
Коштой жадып журтаган
Кожо иштеген айылдаш.

Амыр сүүген албатым
Амыр журтап, иштеп жат.
Жылдыс ошкош койлоры
Жылыжып, кыймырап өзүп жат.

Койчынын жаңы туразында
Коолодо радио кожондоп жат.
Өзөктөрдө, журттарда
Өчпөс оттор күйүп жат.

Јети жылдың планы
Јенүлү иште бүдүп јат.
Јенгин шыманып, албатым
Улу иштер эдип јат.

Владимир Кучияк.

Ы р ы с.

— Ырызың сениң кайда? — деп,
Нөкөрим менен сураза,
Мен мендеп,
Оның колын бек тударым.
— Мениң ырызым
Комсомол билемде! —
Бастыра үнимле
Оморкоп айдарым...
Комсомол —
Сен мениң ырызым!
Комсомол —
Мениң амадаган күүним!
Сен мениң омок жүрүмим,
Мен сениң
Ырысту члениң!
Сениң адынды мен уккамда,
Ол јенүнинг жычырузына бодолот.
Мен качан да сениң рядында,
Јиит жүрүмим сүүнчиле толот.
Јаркынду ордендер маанында
Сениң ийде-күчинди көргүзет.
Төрөл Советтиң болоттый граында
Ырызысты корыырына
албаты иженет.
Албаты жүрүми там өнжигет,
Улу планыбыс јенүлү бүдет.
Комсомол — мениң жүрегимнинг јалбыжы!
Көрзөн,
Төрөлибис јаранып чүмделет!
Бистин ойгор партиябыс

Сени макка, јенүлерге апарат.
Сен албатынын иженчизи,
Билен сенин жүнүң ле жаанайт.
Комсомол — сен менин ырызым!
Адын меге ийде кожот!
Јенүлерге бисти партия баштайт.
Мен сенле качан да кожо!
...Ырызын сенин кайда? — деп,
Нөкөрим менен сураза,
Комсомольский билетти
Колымда бек тударым.
— Менин ырызым бу билетте! —
Бастыра жүрегимнен омок айдарым.

Сурактар.

1. «Ырызын сенин кайда?» деп суракка поэт каруузын канайда берет?
Ненин учун анайда берген?
 2. Комсомол канча катап, ненин учун кандый ордендерле кайралдаткан?
— ончозын куучындап береер.
-

БАЖАЛЫКТАР

Советский литература	3
А. М. Горький	7
Бала тужы	12
«Бала тужы» деп повесть керегинде	50
«Болот канайда кадырынган». <i>Н. А. Островский</i>	54
Серёжа Брузжак	58
«Болот канайда кадырынган» деп роман керегинде	62
В. В. Маяковский	64
Владимир Ильич Ленин	67
«Матвей Кузьминнинг калганчы кўни». <i>Б. Н. Полевой</i>	73
А. Л. Коптелов	82
«Улу көчүш»	83
Литературный тип	92
Юмор ло сатира	93
П. В. Кучияк	94
Ар б а ч ы	100
А л т а й	115
Алтын-көл	117
Үлгерлеген эрмек-куучын	119
Темир ат	121
Алтай писательдердинг творчествозы	139
Ч. А. Чунижеков	141
Э р т е ч и	—
«Чечектел, Төрбалис». <i>А. Саруева</i>	142
«Яблоня». <i>И. Кочеев</i>	143
«Туулардыг ээзи». <i>С. Суразаков</i>	144
«Ленинский јинттер». <i>Л. Кокышев</i>	145
«Колхозтыг кыразында». <i>Э. Палкин</i>	146
«Албатым». <i>В. Адаров</i>	147
«Ы р ы с». <i>В. Кучияк</i>	148

Кучияк Апполинария Павловна

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА
для VII класса

На алтайском языке

Редактор *З. И. Табакова*

Художественный редактор *А. М. Кузнецов*

Технический редактор *М. И. Тихтисков*

Корректоры

Н. П. Кучияк и А. А. Сабашкин.

* * *

Сдано в набор 16/XII 1960 г. Подписано к печати 18/II 1961 г. Бум. л. 4,75.

Печ. л. 9,5. Уч.-изд. л. 8. Тираж 1 000 экз.

Заказ № 2139. Цена без переплета 10 коп.

Переплет 8 коп.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство.

Типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

